

NEDERLANDSE KERKGESCHIEDENIS

DEEL 3

Wat betekenen deze stenen?

*Acht plekken die je kunt bezoeken,
van het herstel van de bisdommen
tot de nieuwe kerken*

*Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat
betekenen deze stenen voor u?*

Jozua 4:6

WIM KAMPHORST

NEDERLANDSE KERKGESCHIEDENIS · DEEL 3

Wat betekenen deze stenen?

*Acht plekken die je kunt bezoeken,
van het herstel van de bisdommen tot de nieuwe kerken*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: stenen van gisteren	2
Utrecht: de kathedraal die een kabinet kostte	5
Amsterdam: de deur van de consistoriekamer	19
Assen: de kerk waar een synode over een sprekende slang besliste	32
Echt: vijf uur 's middags in de Peijerstraat	44
Noordwijkerhout: de zaal waar over het celibaat werd gestemd	58
Biddinghuizen: vijfhonderd kampeerders en een veld in de polder	71
Utrecht: eenenvijftig stemmen in de Jacobikerk	84
Amsterdam-Zuidoost: vijf kerkzalen achter één voordeur	97
Nawoord	110

Wat betekenen deze stenen? Nederlandse kerkgeschiedenis in plekken die je kunt bezoeken, deel 3

© 2026 Wim Kamphorst

Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit overlevering of uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd. Openingstijden en toegang van de plekken veranderen; kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Inleiding: stenen van gisteren

Het eerste deel van deze reeks eindigde in Brielle in 1572. Het tweede deel eindigde in Ulrum in 1834, in een herberg waar een gemeente haar naam onder een akte zette. Dit derde deel gaat verder waar dat ophield en komt tot vandaag.

Daarmee komen de stenen dichterbij. Sommige plekken uit dit boek ken je misschien uit het nieuws, of uit de verhalen van je ouders en grootouders. Er zijn mensen die zelf nog in de zaal zaten of op het veld stonden.

EEN GESCHIEDENIS DIE JE KUNT BEZOEKEN

Net als in de vorige delen begint elk hoofdstuk op een plek die je vandaag nog kunt bezoeken. Een kathedraal in Utrecht. Een kerk in Assen. Een straat in Echt. Een congrescentrum in de bollenstreek. Een evenemententerrein in de polder. Een gebouw in Amsterdam-Zuidoost met vijf kerkzalen achter één voordeur.

Daarna gaan we terug naar het moment dat daar gebeurde, en naar de mensen die erbij waren.

Dit deel loopt van 1853 tot nu. Van het jaar waarin de katholieke kerk in Nederland weer bisschoppen kreeg, tot de kerken van mensen die uit Ghana, Suriname en vele andere landen hierheen kwamen.

FEITEN VOOROP

Je zou denken dat de bronnen beter worden naarmate een gebeurtenis dichterbij ligt. Soms is dat zo. Maar ook over de laatste honderdvijftig jaar gaan verhalen rond die mooier zijn dan wat er werkelijk gebeurde. Een deur die volgens de kranten werd opgezaagd, werd in werkelijkheid opengewrikt. Over aantallen bezoekers en leden zijn de cijfers vaak afkomstig van de organisatie zelf.

Ik heb per hoofdstuk uitgezocht wat vaststaat, wat we alleen uit overlevering of uit iemands eigen woorden kennen, en wat onzeker is. In de tekst zeg ik het erbij. Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht en daarna de bronnen.

VAN IEDEREEN

In deze eeuwen gingen kerken uit elkaar en kwamen ze weer samen. Katholieken kregen hun bisschoppen terug en protestanten protesteerden. Gereformeerden scheurden zich af van de Hervormde Kerk, en ruim honderd jaar later gingen hun kinderen en kleinkinderen samen in één Protestantse Kerk. Er kwamen nieuwe kerken bij, met nieuwe liederen, in nieuwe wijken.

Bij gebeurtenissen die zo dichtbij liggen, voelen mensen zich vaak nog aan één kant betrokken. Ik kies geen partij. Ik probeer eerlijk te laten zien wat er gebeurde en wat het betekende voor de mensen die het meemaakten.

Een paar mensen over wie ik in andere boeken al een heel hoofdstuk schreef, komen hier alleen kort voorbij. Over mensen die nog leven, ben ik terughoudend.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

De hoofdstukken staan in de volgorde van de tijd. Je kunt het boek van voor naar achter lezen, maar je kunt het ook meenemen. Achter elk hoofdstuk staat onder **Ga er zelf heen** waar de plek is en wat je er ziet. Sommige gebouwen uit dit deel worden nog gebruikt, andere staan leeg of te koop. Openingstijden zet ik er niet in, want die veranderen. Kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat betekenen deze stenen voor u? (Jozua 4:6)

Utrecht: de kathedraal die een kabinet kostte

Aan de Lange Nieuwstraat in Utrecht staan twee gebouwen tegen elkaar aan die bij elkaar horen. Op nummer 38 zit Museum Catharijneconvent, in een oud klooster. Op nummer 36 staat een kerk met een toren van drieënvijftig meter en een sierlijke geveltop aan de straat. Het is de Sint-Catharinakathedraal.

Wie naar binnen gaat, ziet witte muren en hoge gotische bogen. In het koor staat de cathedra, de stoel van de bisschop. Het woord kathedraal komt daarvan: een kathedraal is de kerk waar de bisschop zijn zetel heeft. Langs de muren hangen de staties van een kruisweg, veertien afbeeldingen van de lijdensweg van Jezus. Ze hingen hier al in de negentiende eeuw, verdwenen, en kwamen in 2003 terug.

Deze kerk is sinds 1853 de hoofdkerk van het rooms-katholieke aartsbisdom Utrecht. Dat jaartal ziet er onschuldig uit. Het was een van de heftigste jaren uit de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw. Tienduizenden protestanten tekenden een protest bij de koning. Een kabinet viel. En de katholieken van Nederland kregen voor het eerst sinds rond 1600 weer bisschoppen in hun eigen land.

Wie op de stoep voor deze kerk staat, ziet een gebouw. Maar wie de geschiedenis kent, ziet een plek waar twee groepen christenen elkaar in 1853 niet konden verstaan.

EEN KERK DIE VIJF KEER VAN FUNCTIE WISSELDE

Om te begrijpen wat er in 1853 gebeurde, moet je weten wat deze kerk al had meegemaakt. In 1468 begonnen karmelieten, een kloosterorde die leefde van giften, hier aan een klooster met een kerk. Ze bouwden langzaam, want het geld kwam langzaam binnen. In 1529 moesten ze de half afgebouwde kerk afstaan aan de Johannieters, een ridderorde die zieken en reizigers verzorgde. Keizer Karel V wilde hun oude grond gebruiken voor zijn kasteel Vredenburg.

De Johannieters lieten de kerk afbouwen naar een ontwerp van Rombout Keldermans. In 1560 was hij klaar. Hij werd gewijd aan Catharina van Alexandrië, een vroegchristelijke martelares.

Twintig jaar later, in 1580, werd de katholieke eredienst in Utrecht verboden. De Johannieters vertrokken. Vanaf 1636 gebruikten protestanten de kerk. Zij haalden de versieringen weg, kalkten de muren wit en verwijderden het marmeren koorhek. Een tijd lang zat er ook een anatomische zaal in, en werd er ijzer opgeslagen.

Na de Franse tijd werd de kerk onderdeel van een kazerne. Vanaf 1815 kerkten er katholieke soldaten. In 1836 stortte een deel van het gebouw in tijdens een storm. In 1840 gaf koning Willem II de kerk aan de katholieken van Utrecht, met geld voor herstel erbij.

Zo zag de kerk eruit die in 1853 kathedraal werd. Een gebouw dat katholiek begon, protestants werd, kazerne was en katholiek terugkwam.

RUIM TWEE EEUWEN ZONDER BISCHOP

In de Republiek was de gereformeerde kerk de bevoorrechte kerk. Het katholieke geloof werd sterk beperkt, en openbare katholieke diensten waren verboden. Katholieken kwamen samen in schuilkerken, kerkzalen die van buiten op een gewoon huis of pakhuis leken. Rome beschouwde het noorden van Nederland vanaf 1592 als missiegebied. Er waren geen bisdommen meer. De katholieken werden bestuurd door een vertegenwoordiger van de paus, een apostolisch vicaris.

Na 1795 kregen katholieken officieel vrijheid van godsdienst. Ze konden hun schuilkerken vervangen door echte kerken. Rond 1830 was ongeveer achtendertig procent van de Nederlanders katholiek, schrijft het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen. Een grote groep. Maar zonder eigen bisschoppen bleef het voelen als een kerk in de wachtkamer.

Vanaf 1847 schreven katholieken daarom brieven naar Rome. Eerst leken, daarna dekens en priesters, toen een comité uit Amsterdam, katholieke Kamerleden en ten slotte de bisschoppen zelf. Ze vroegen allemaal hetzelfde: geef ons weer een gewone kerkstructuur, met bisdommen en bisschoppen. Zo beschreef een katholieke historicus het in 1903.

Wat dat voor een gewone katholieke boer in Brabant of een winkelier in Utrecht betekende, staat in geen van mijn bronnen. Ik ga het dan ook niet invullen. Wel weet je dat ze ruim twee eeuwen hadden gewacht.

DE GRONDWET VAN 1848 EN EEN BRIEF UIT ROME

De doorbraak kwam via de politiek. In 1848 kreeg Nederland een nieuwe grondwet, geschreven onder leiding van de liberale staats-

man Johan Rudolf Thorbecke. Kerk en staat werden volledig gescheiden. Elke kerk mocht zichzelf inrichten zoals ze wilde.

Thorbecke werd in 1798 in Zwolle geboren. Hij was hoogleraar in Leiden, luthers van huis uit, maar geen kerkganger. Het Parlementair Documentatiecentrum noemt hem de grootste Nederlandse staatsman van de negentiende eeuw. Vanaf 1849 leidde hij het kabinet.

Op 9 december 1851 vertelde de vertegenwoordiger van de paus in Den Haag aan minister Van Sonsbeeck dat Rome de bisschoppen wilde terugbrengen. De minister antwoordde in het voorjaar van 1852 dat de paus vrij was om zijn kerk in te richten. Hij vroeg alleen om op tijd te horen wat Rome besloot.

Dat gebeurde niet. In september 1852 nam de paus zijn besluit, maar hij liet het de Nederlandse regering niet rechtstreeks weten. Op 4 maart 1853 werd het openbaar.

VIJF MAART 1853

Paus Pius IX maakte die dag bekend dat Nederland weer een gewone kerkprovincie kreeg. Utrecht werd opnieuw aartsbisdom, zoals het in 1559 al was geweest. Daaronder kwamen vier bisdommen: Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond. De pauselijke brief begint met de woorden *Ex qua die*, en wordt daarom zo genoemd.

Over de precieze datum en vorm van het stuk zijn de bronnen het niet helemaal eens. Een katholieke historicus schreef in 1903 dat een eerste exemplaar werd ingetrokken omdat de paus twee woorden wilde veranderen. Wat vaststaat: begin maart 1853 wist Nederland het.

In de brief stond een zin die bij protestanten hard aankwam. De paus schreef over de schade die “de calvinistische ketterij” had aangericht, zo citeert de historicus Slijkerman. Een ketterij is een leer die de kerk als dwaling veroordeelt. Voor protestanten was dat geen ketterij. Het was het geloof waarvoor hun voorouders hadden geleden.

Tot aartsbisschop van Utrecht werd Joannes Zwijsen benoemd.

DE MOLENAARSZOON UIT KERKDRIEL

Joannes Zwijsen werd op 28 augustus 1794 geboren in Kerkdriel, in de Bommelerwaard. Zijn vader was molenaar. Het huis aan de Molenstraat staat er niet meer. In 1817 werd hij priester. Hij was kapelaan in Schijndel en daarna pastoor in Tilburg.

In Tilburg leerde hij kroonprins Willem kennen, de latere koning Willem II. Volgens sommige historici hielp die band later bij zijn benoeming. Over die band gingen in zijn tijd ook geruchten rond. Daar is geen bewijs voor, en ik laat het daarbij.

Wat wel vaststaat, is wat hij in Tilburg opbouwde. In 1832 stichtte hij de Zusters van Liefde, om meisjes onderwijs te geven. In 1844 volgden de fraters, een broederschap die arme jongens les gaf en weeskinderen opving. De eerste frater, Petrus van de Ven, gaf zijn hele vermogen aan het nieuwe werk. Zwijsen koos de naam fraters ter ere van de Broeders van het Gemene Leven, de beweging van Geert Grote uit de veertiende eeuw.

In 1842 werd hij bisschop. In 1853 benoemde Rome hem tot aartsbisschop. Hij kreeg naast Utrecht ook het bestuur over 's-Hertogenbosch.

Volgens het verslag van de jezuïet Albers uit 1903 wilde Zwijsen dat helemaal niet. Hij had bezwaar tegen het besturen van twee bisdom-

men en wilde in Brabant blijven. Rome wees zijn bezwaren af. Een levensschets in hetzelfde tijdschrift beschreef hem met de woorden: "Aan een ijzeren wil paarde hij een groote kalmte."

EEN ADRES UIT DE UTRECHTSE KERKENRAAD

Utrecht was voor protestanten geen willekeurige stad. In 1579 was hier de Unie van Utrecht gesloten, het verbond waaruit de Republiek groeide. De stad had een sterke streng-calvinistische traditie, schreef het tijdschrift *Onze Eeuw* in 1903. Mede daarom verzetten protestanten zich ertegen dat juist Utrecht de zetel van een katholieke aartsbisschop werd.

Op 13 maart 1853, negen dagen na de bekendmaking, stuurde de hervormde kerkenraad van Utrecht een adres aan de koning. Een adres was een formeel verzoekschrift met handtekeningen. De kerkenraad vroeg de koning om niemand toe te staan een bisschopstiel aan te nemen. Het stuk ging rond langs kerkenraden in het hele land.

Anderen volgden. In Arnhem schreef de predikant Anthony Brummelkamp een adres voor de kerkenraden van Arnhem en Velp. Hij vroeg de koning om de bisschoppen niet te erkennen, de diplomatieke banden met Rome te verbreken en de vrijheid van katholieken in te perken. Volgens zijn biograaf Melis te Velde ging hij nog verder. Wie het herstel aanvaardde, keurde in zijn ogen ook de moord op Willem van Oranje goed.

In pamfletten en kranten werd gesproken over een terugkeer van de inquisitie, de kerkelijke rechtbank die in de zestiende eeuw protestanten had vervolgd. Sommige protestanten dachten zelfs dat Thorbecke de paus had aangemoedigd.

Hoe kijk je hiernaar, als protestant of als katholiek van nu? Ik merk dat ik het allebei kan begrijpen. De angst van de protestanten had

wortels: hun voorouders waren vervolgd, en de paus noemde hun geloof een ketterij. Maar wat ze vroegen, was dat hun katholieke burens minder vrij zouden zijn dan zijzelf.

VIJFTIGDUIZEND HANDTEKENINGEN OP DE DAM

In Utrecht had de hoogleraar Gerrit Mulder een vooraanstaande rol in de beweging. De historicus Slijkerman noemt de stad in dat voorjaar “een reactionair bolwerk.” Het Utrechtse adres werd door de koning niet ontvangen, op advies van minister Van Zuylen.

Het grote moment kwam in Amsterdam. Daar hadden ongeveer achtendertigduizend mannen en veertienduizend vrouwen een adres getekend, samen ruim eenenvijftigduizend mensen. Op 15 april 1853 ontving koning Willem III een commissie in het paleis op de Dam. De predikant en dichter Bernard ter Haar voerde het woord.

Het kabinet had de koning een antwoord meegegeven. Dat zei vriendelijk maar duidelijk nee: de grondwet gaf elke kerk vrijheid. De koning sprak andere woorden. Hij liet merken dat hij met de protestanten meevoelde. Zijn handen waren gebonden door de grondwet, zei hij. Concreet beloofde hij niets.

De historicus Hooykaas schreef in 1994 dat de officiële tekst in de krant van de volgende dag was afgezwakt. Volgens ooggetuigen sprak de koning zich feller uit. Willem III had een lange afkeer van Thorbecke. Hooykaas denkt dat de koning de beweging gebruikte om van Thorbecke en diens ministers af te komen. Het blijft de duiding van een historicus, al onderbouwt hij die met verslagen van mensen die erbij waren.

THORBECKE STAPT OP

Het kabinet stond in die weken al onder druk. De regering had pas op 24 maart een officieel bericht uit Rome gekregen, drie weken nadat het nieuws al openbaar was. Op 13 april vroeg het conservatieve Kamerlid Van Doorn de ministers in de Tweede Kamer of zij wel genoeg hadden gedaan om op tijd te weten wat de paus van plan was. De tegenstanders van Thorbecke vonden dat hij het herstel te gemakkelijk had laten gebeuren. Ook conservatieven die niet zo kerkelijk waren, sloten zich daarom bij het protest aan, omdat ze zijn ideeën te vooruitstrevend vonden.

Voor Thorbecke was het antwoord van de koning onaanvaardbaar. Volgens de grondwet van 1848 zijn de ministers verantwoordelijk voor wat de koning zegt. Een koning die in het openbaar afstand neemt van zijn eigen kabinet, maakt die regel kapot.

De ministers schreven de koning op 16 april een brief, opgesteld door Thorbecke. Ze verdedigden daarin de vrijheid van de kerken die de grondwet gaf. De koning moest het antwoord van het kabinet overnemen, of de ministers zouden gaan. De koning weigerde. Rond 17 en 18 april boden de ministers hun ontslag aan. In dezelfde dagen vroeg de Tweede Kamer met een grote meerderheid aan de regering om bij de paus te protesteren. Op 19 april trad een nieuw kabinet aan onder Floris van Hall.

De nieuwe regering ontbond de Kamer. Bij de verkiezingen in mei 1853 leden de liberalen een zware nederlaag. De conservatieven gingen van negen naar zevenentwintig zetels.

Er zit een stille wending in dit verhaal. Thorbecke, de man die door veel protestanten werd verdacht van een geheim verbond met Rome, werd in 1853 gekozen in Maastricht. Een katholiek district. Hij zat daar tot 1856 in de Kamer. In 1862 werd hij opnieuw minister.

GEEN TRIOMF

Wat deden de katholieken zelf in die weken? De bronnen die ik vond, zeggen er weinig over. Dat vind ik jammer, want zij waren degenen om wie het allemaal ging, en hun stem klinkt in de verslagen van 1853 nauwelijks door. De jezuïet Albers schreef in 1903 dat hun reactie ingetogen was. Er klonk geen triomf. Ze dankten God, maar wilden het herstel niet vieren als een overwinning op andersdenkenden.

Er ging wel een dankadres naar Rome. Een commissie onder leiding van J.W. Cramer verzamelde handtekeningen, en Zwijssen en de bisschop van Haarlem keurden het op 20 mei goed. Op 13 juli 1853 werd het in Rome aan Pius IX overhandigd en voorgelezen. Er ging ook een dankadres naar koning Willem III. Een katholieke vereniging liet een penning slaan, met op de achterkant het herstel als een gunst van God.

Dit alles komt uit één katholieke bron, vijftig jaar later geschreven. Ik heb het niet in een onafhankelijke bron teruggevonden. Het past wel bij wat er daarna gebeurde.

EEN WET EN EEN STILLE AARTSBISSCHOP

Het kabinet-Van Hall draaide het herstel niet terug. De grondwet van 1848 bleef ongewijzigd. Er kwam een Wet op de kerkgenootschappen, die de scheiding van kerk en staat bevestigde en de kerken wel onder enig toezicht hield. Het Parlementair Documentatiecentrum noemt de wet grotendeels zonder gevolgen. In september 1853 ebde de beweging weg.

Zwijssen ging aan het werk. In 1857 opende hij een seminarie voor de opleiding van priesters in zijn aartsbisdom. In 1858 richtte hij de kapittels op, de raden van priesters rond de bisschop. In 1864 hield hij het eerste provinciale concilie, een vergadering van alle Neder-

landse bisschoppen samen. Rond de kerk aan de Lange Nieuwstraat begon een grote restauratie. Vanaf 1859 kreeg het interieur kleur: glas-in-loodramen, beschilderde muren en nieuw meubilair uit het atelier van Friedrich Wilhelm Mengelberg.

In 1868 trad Zwijsen af als aartsbisschop van Utrecht. Hij bleef bisschop van 's-Hertogenbosch. Op 16 oktober 1877 stierf hij in zijn woning daar, drieëntachtig jaar oud. Hij werd begraven in Orthen, vlak bij het graf van twee van zijn Zusters van Liefde. In 1882 kwam er een kapel over zijn graf.

TWEE AARTSBISSCHOPPEN IN ÉÉN STAD

Er is nog een kant aan dit verhaal. In 1853 was er in Utrecht al een aartsbisschop. In 1723 hadden Utrechtse katholieken zich losgemaakt van Rome. Zij werden later oud-katholiek genoemd. Hun leer lijkt veel op de rooms-katholieke, maar ze erkennen het gezag van de paus niet. Zij hielden hun eigen aartsbisschop van Utrecht. Hun kathedraal staat vandaag aan het Willemsplantsoen, de Gertrudiskathedraal, gebouwd in 1912 tot 1914.

Zo heeft Utrecht sinds 1853 twee katholieke aartsbisschoppen, elk met een eigen kathedraal in dezelfde stad.

DE WITTE MUREN

In de jaren 1955 tot 1970 haalde de kerk aan de Lange Nieuwstraat het meeste van de negentiende-eeuwse versiering weer weg. Daarbij diende een tekening van de schilder Pieter Saenredam uit 1636 als voorbeeld. Die tekening toont de kerk zoals de protestanten hem hadden gemaakt: wit en leeg. De muren werden opnieuw gewit.

Dat vind ik een van de vreemdste en mooiste dingen aan deze plek. De hoofdkerk van het rooms-katholieke aartsbisdom ziet er vanbinnen uit zoals de protestanten hem in de zeventiende eeuw achter-

lieten. Later kwamen er weer stukken terug: de bisschopsstoel, het koorhek, de zitbanken voor de priesters, de kruisweg van Mengelberg en in 2004 een gotische sacramentstoren.

Bijna was het voorbij geweest. In 2018 wilde het parochiebestuur de kathedraal sluiten, omdat er geen geld was. Op 2 maart 2019 werd bekend dat aartsbisschop Eijk dat besluit had teruggedraaid. Eind 2024 opende de aartsbisschop hier het Heilig Jaar van de katholieke kerk, en eind 2025 werd het hier gesloten.

Wie nu binnenkomt, loopt over de plek waar in 1853 een land in beroering kwam. De muren zijn wit. In het koor staat de stoel van de bisschop.

GA ER ZELF HEEN

De Sint-Catharinakathedraal staat aan de Lange Nieuwstraat 36 in de binnenstad van Utrecht, op ongeveer een kwartier lopen van Utrecht Centraal. Je herkent de kerk aan de toren en aan de geveltop aan de straat, een kopie van de geveltop uit 1550. Binnen zie je de witte middeleeuwse ruimte, de cathedra, het koorhek, de kruiswegstaties van Mengelberg en de gotische sacramentstoren. De kerk is in gebruik voor vieringen. Kijk voor de momenten waarop je binnen kunt op de website van het aartsbisdom Utrecht of van Kerken Kijken.

Direct ernaast, op nummer 38, zit Museum Catharijneconvent, in het voormalige klooster van de karmelieten en het latere ziekenhuis van de Johannieten. Het museum heeft onder meer middeleeuwse kunst, een schatkamer met goud- en zilverwerk en schilderijen van Rembrandt en Jan Steen. Kijk voor openingstijden op de website van Museum Catharijneconvent.

Wil je de andere kant van het verhaal zien, loop dan naar het Willemsplantsoen aan de singel. Daar staat de Gertrudiskathedraal, de kerk van de oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de bekendmaking van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie op 4 maart 1853, met Utrecht als aartsbisdom en vier bisdommen eronder; de benoeming van Joannes Zwijsen; zijn geboorte op 28 augustus 1794 en zijn dood op 16 oktober 1877; de stichting van de Zusters van Liefde (1832) en de fraters (1844); het adres van de hervormde kerkenraad van Utrecht op 13 maart 1853; het Amsterdamse adres met ruim 51.000 handtekeningen en de audiëntie op 15 april; het afwijkende antwoord van Willem III en de val van het kabinet-Thorbecke rond 18 en 19 april; de verkiezingsnederlaag van de liberalen; Thorbeckes verkiezing in Maastricht; de Catharinakerk als kathedraal sinds 1853; de restauratie van 1955 tot 1970 op basis van Saenredam; het teruggedraaide sluitingsbesluit van 2019.

Alleen uit overlevering of eigen kring: dat Zwijsen in Brabant wilde blijven en bezwaar had tegen twee bisdommen; de ingetogen reactie van de katholieken, het dankadres aan de paus en de penning (alleen uit een katholieke bron uit 1903); de rol van Gerrit Mulder en de weigering van de koning om het Utrechtse adres te ontvangen (één wetenschappelijke bron).

Onbevestigd: de geruchten over de vriendschap tussen Zwijsen en Willem II; het exacte verloop van de pauselijke brief (4 of 12 maart, een ingetrokken eerste versie); de precieze woorden van de koning op 15 april, omdat de krantentekst volgens ooggetuigen was afgezwakt.

Duiding: dat Willem III de Aprilbeweging gebruikte om van Thorbecke af te komen, is de lezing van de historicus Hooykaas.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Parlement.com, "Aprilbeweging 1853"
2. Parlement.com, "Kabinet-Thorbecke I (1849-1853)"
3. Parlement.com, "Dr.Mr. J.R. Thorbecke"
4. Parlement.com, "Z.M. koning Willem III"
5. G.J. Hooykaas, "Koning Willem III en de grondwet in april 1853", BMGN 109 (1994)
6. D.S. Slijkerman, Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid (Leiden 2011), hoofdstuk over de Aprilbeweging
7. Onze Eeuw, jaargang 3 (1903), "De Aprilbeweging" (DBNL)
8. P. Albers S.J., "Het herstel der Hiërarchie", De Nieuwe Belgische Illustratie 1903 (DBNL)
9. De Nieuwe Belgische Illustratie 1903, over Zwijzen (DBNL)
10. De Nieuwe Belgische Illustratie, over de fraters van Tilburg (DBNL)
11. Melis te Velde, Anthony Brummelkamp (1811-1888), 1853 (DBNL)
12. J.P. Rottier, Godsdienstcontroverse of politieke rel? (Erasmus Universiteit 2015)
13. Katholiek Documentatiecentrum, Geschiedenis van het Nederlands katholicisme
14. Bert van Coenen, "De kapel op de begraafplaats te Orthen", Bossche Kringen 2017
15. In Your Pocket Bommelerwaard, "Bekende Bommelerwaarders: Mgr. Zwijzen"
16. Rijksmonumentenregister, Sint Catharinakerk, monument 36264
17. Kerken Kijken, Catharinakathedraal: geschiedenis en gebouw

18. DUIC, "Hoe een dreigende sluiting nieuw leven blies in de Catharinakathedraal" (2020)
19. Aartsbisdom Utrecht, Jaarverslag 2025
20. Museum Catharijneconvent, bezoekersinformatie
21. DUIC, "Gertrudiskerk: kleurige kathedraal aan de singel"

Amsterdam: de deur van de consistoriekamer

Wie vandaag op de Dam staat, met de rug naar het Monument, ziet rechts van het Koninklijk Paleis de Nieuwe Kerk. Er komen dagelijks mensen naar binnen, maar bijna niemand voor een kerkdienst. De Nieuwe Kerk is een tentoonstellingsruimte geworden. Er klinken orgelconcerten, er worden koningen ingehuldigd, en tegen de kerk aan zit een café.

Op de plek van dat café stond in 1886 een ander gebouw. Een zijgebouw van de kerk, met daarin de consistoriekamer: de vergaderkamer van de kerkenraad van de hervormde gemeente van Amsterdam. Daar lagen de eigendomsbewijzen van de kerkgebouwen, het register van de leden en de brandkasten met het geld van de kerkvoogdij en de diaconie.

Dat gebouw is er niet meer. Het werd in 1961 gesloopt, tijdens een grote restauratie. Eén ding uit die kamer is wel bewaard gebleven: een houten deur met een beschadigd paneel. Die deur ligt nu in een depot. Je kunt hem niet zomaar gaan bekijken. Maar je kunt wel op de Dam staan en weten dat hier, op woensdagochtend 6 januari 1886, een kerkscheuring begon die tot in de kleinste dorpen van Nederland voelbaar werd.

Om te begrijpen waarom een hoogleraar, een brouwer en twee arbeiders die ochtend een deur openbraken, moet je een paar jaar terug.

EEN BRIEFJE VAN GOED GEDRAG

In de hervormde kerk van de negentiende eeuw kreeg je als jongere na de catechisatie, het kerkelijk onderwijs, een bewijs dat je lid mocht worden. Wie verhuisde, nam een attestatie mee: een verklaring van de kerkenraad dat je belijdend lid was en goed bekendstond. Een papiertje, zou je zeggen. In Amsterdam werd het de kern van een conflict.

De Nederlandse Hervormde Kerk was in die jaren een brede kerk. Er stonden orthodoxe predikanten op de kansel, die vasthielden aan de oude belijdenisgeschriften, en vrijzinnige of moderne predikanten, die veel daarvan losgelaten hadden. Volgens een tijdgenoot in het tijdschrift *De Tijdspiegel* weigerde de Amsterdamse kerkenraad in het voorjaar van 1885 attestaties aan jongeren van moderne predikanten. Het ging om jongeren die niet wilden belijden dat Christus de enige Verlosser is. Vanaf 1884 speelde die zogenoemde attestenkwestie al.

De orthodoxe meerderheid in de Amsterdamse kerkenraad vond dat de kerk niet mocht aannemen wat ze zelf niet geloofde. De moderne kant zag het anders. Dr. Meyboom pleitte op een Protestantendag in Zwolle dat de orthodoxe partijen het leven van de modernen in de kerk niet onmogelijk mochten maken. Volgens hen hoorden ook hun jongeren erbij. Hoe zou jij het gezien hebben, als jij een van die jongeren was geweest en je dominee had je les gegeven zoals hij dat goed vond?

DE MAN DIE GEEN DOMINEE MEER WAS

Abraham Kuypers was in 1886 achtenveertig. Hij was geboren in 1837 in Maassluis. Van 1870 tot 1874 was hij predikant in Amsterdam geweest, daarna koos hij voor de politiek en de journalistiek. In 1879 richtte hij de Antirevolutionaire Partij op, in 1880 de Vrije Universiteit. Hij was hoogleraar aan die universiteit, en als ouderling bleef hij de leider van de orthodoxe kerkenraadsleden in Amsterdam.

Ik houd zijn levensverhaal hier kort. Hij krijgt in een ander boek een eigen hoofdstuk. Voor deze ochtend in 1886 is genoeg dat je weet: hij was gewend om te strijden, in zijn krant *De Standaard* en in de politiek. En zijn Vrije Universiteit leidde predikanten op buiten de gewone theologische faculteiten om, iets waar hervormde hoogleraren zich tegen verzetten.

Naast hem stonden twee collega's. Frederik Lodewijk Rutgers was hoogleraar aan de VU en president-kerkvoogd van de hervormde gemeente. De kerkvoogden beheerden de gebouwen en de bezittingen. Alexander Frederik de Savornin Lohman was hoogleraar rechten aan de VU. Hij had geen kerkelijk ambt in Amsterdam, maar hij kende de wet.

ARTIKEL 41

Op 14 december 1885 nam de Amsterdamse kerkenraad een nieuw artikel op in het reglement voor het beheer van de kerkgebouwen en de goederen. Dat artikel 41 regelde wat er moest gebeuren als twee kerkelijke besturen tegenover elkaar kwamen te staan. De kerkvoogdij moest dan de kerkenraad volgen "die bij Gods Woord blijft".

Dat klinkt als een zaak van geloof. Het hogere kerkbestuur las er iets anders in. Als de kerkenraad ooit met de landelijke kerk zou breken, zouden de gebouwen en het geld met de kerkenraad meegaan. Het

Classicaal Bestuur, het regionale bestuur van de hervormde kerk, vond het artikel in strijd met de gereformeerde orde. De Tijdspiegel haalde Cramer aan, die al in 1875 over zulke reglementen had geschreven: wie ze opstelde, wilde bij een botsing de sleutel van de geldkist in handen hebben.

Hier zie je de kant van de hervormde kerk. Voor het kerkbestuur was dit geen vraag van geloof alleen. Het ging om gebouwen van de hele hervormde gemeente, waar ook de vrijzinnige leden bij hoorden. Een kerkenraad die vooraf regelde dat die bezittingen bij een scheuring met hem meegingen, bereidde in hun ogen een breuk voor.

TACHTIG NAMEN

Begin januari 1886 schorste het Classicaal Bestuur tachtig leden van de Amsterdamse kerkenraad. Volgens een overzicht van de Gereformeerde Kerken waren het vijf predikanten, tweeënveertig ouderlingen en drieëndertig diakenen. Kuyper en Rutgers zaten erbij.

Over de precieze datum zijn de bronnen het niet eens. Sommige noemen december 1885, een overzicht van de gereformeerde kerken noemt 4 januari 1886. Ook over de grootte van de hele kerkenraad lopen de getallen uiteen, van ruim honderd tot honderdzesendertig leden. Vast staat dat de tachtig de meerderheid vormden en dat ze allemaal voor de nieuwe koers hadden gestemd.

Een schorsing van zoveel ambtsdragers tegelijk was ongewoon. Normaal liep zo'n tuchtzaak per persoon, en dat duurde lang. De geschorste leden erkenden de schorsing niet. Zij vonden dat de ouderling-kerkvoogden, met Rutgers als president, nog steeds het beheer over de kerkgebouwen hadden.

IJZER ACHTER HET HOUT

Na de schorsing werd de deur van de consistoriekamer versterkt. Achter de houten panelen kwamen ijzeren platen, en er kwam een nieuw slot op. Volgens een artikel in het tijdschrift *Ons Amsterdam* gaf dominee Adrianus Johannes Westhoff daar opdracht toe. *Ons Amsterdam* noemt hem voorzitter van de kerkenraad, het Geheugen van de VU voorzitter van de classis. Twee mannen, Piet Smit en W.R. van Oostendorp, kregen de opdracht de kamer te bewaken. Volgens een blog van het Geheugen van de VU waren het die twee bewakers die de stalen platen lieten monteren. De bronnen verschillen hier in de details, maar het beeld is hetzelfde: de kamer met de papieren moest dicht.

Zo stonden beide partijen tegenover elkaar. Aan de ene kant een kerkbestuur dat de bezittingen van de gemeente wilde beschermen tegen een kerkenraad die het zelf geschorst had. Aan de andere kant geschorste ambtsdragers die vonden dat juist zij die bezittingen moesten beschermen, tegen een kerkbestuur dat volgens hen de belijdenis losliet.

ACHT UUR 'S OCHTENDS

Op woensdag 6 januari 1886, om acht uur 's ochtends, kwam er een groep mannen naar de Nieuwe Kerk. Kuyper, Rutgers en De Savornin Lohman. Brouwer W. Hovy. Twee arbeiders, Klaas Kater en Bart Poesiat, die ook bij de geschorste ambtsdragers hoorden. En een oud-commandant van de brandweer, Meijer. Koster J. Karres liet hen binnen.

De bewakers Smit en Van Oostendorp gingen voor de deur van de consistoriekamer staan en lieten de politie halen. Inspecteur Marchand kwam, daarna commissaris Stork. Ook de advocaten W. Hei-

neken en Theo Heemskerk kwamen erbij. Heemskerk werd later minister-president.

Rutgers vroeg de politie om de “inbrekers” te verwijderen. Als president-kerkvoogd zag hij kennelijk de bewakers als de indringers, en niet zijn eigen groep. In het proces-verbaal staat dat hij waarschuwde voor een bloedbad. Commissaris Stork bleef bij zijn standpunt: de overheid moest zich niet mengen in een twist binnen de kerk. De Savornin Lohman werd daar boos over, zo staat het in de verslagen. Uiteindelijk vertrokken de agenten. De bewakers vatten een opmerking van Stork op als een bevel en gingen mee.

Toen stonden alleen de mannen van Kuiper nog voor de dichte deur.

EEN ZAAG DIE ER NIET WAS

Wat er daarna gebeurde, ging de geschiedenis in als de “paneelzagerij”. Kuiper en de anderen heetten in de liberale pers de paneelzagers. Op prenten, onder meer in het blad *De Nederlandsche Spectator*, werden ze als inbrekers afgebeeld.

Maar wie de bronnen naleest, vindt geen zaag. Volgens het Geheugen van de VU wrikten de mannen een paneel uit de deur en duwden ze de stalen plaat opzij. Klaas Kater kroop door de opening en schroefde aan de binnenkant het nieuwe slot los. Wie in 2024 de bewaard gebleven deur bekeek, zag er geen zaagsporen aan. Ook *Ons Amsterdam* schrijft dat er feitelijk geen zaag aan te pas kwam. De zaag hoort bij de spotnaam, niet bij de gebeurtenis.

Over de rol van Kuiper zelf zijn de bronnen voorzichtig. Volgens de overlevering nam hij het voortouw toen anderen aarzelden. Het Geheugen van de VU schrijft dat hij vooraan “schijnt” te hebben gestaan. Zeker is dat Kater het werk afmaakte.

Ik vind dat een mooi detail. In de verhalen staat Kuyper bij deze deur. In het verslag kruipt een brouwerijknecht door het gat.

SNEEUW OP DE DAM

Achter de deur timmerden brouwerijarbeiders, onder leiding van Poesiat, een houten stellage tegen de deur. Kuyper, Rutgers en De Savornin Lohman bleven in het gebouw. Op vrijdag 8 januari weigerde koster Karres een paar predikanten binnen te laten die niet geschorst waren. Charles Boissevain van het Algemeen Handelsblad beschreef hoe zij in de sneeuw voor de deur stonden.

Op 9 januari bezorgde de post een briefkaart, geadresseerd aan dr. A. Kuyper, Nieuwe Kerk te Amsterdam. Er stond één zin op: "Jij komt van avond de deur niet meer uit." De afzender woonde in Utrecht. Het bleef bij woorden. De kaart ligt nu in het archief van Kuyper bij de Vrije Universiteit.

Liberaal en conservatieve kranten veroordeelden de bezetting. Ze waren bang dat de ruzie in de kerk overliep in de politiek, met Kuyper en zijn partij als aanstokers. Later namen studenten van de Vrije Universiteit de bewaking over, volgens het Geheugen van de VU gewapend met knuppels. Zo kon de zaak bij de rechter komen terwijl de kamer bezet bleef.

DOLEREND

Het woord dat bij deze beweging is blijven hangen, betekent klagend of treurend. De geschorste ambtsdragers en hun gemeenten noemden zich dolerend: ze treurden over een kerk die volgens hen haar belijdenis had losgelaten. Hun nieuwe naam, Nederduitsche Gereformeerde Kerk, was de officiële naam van de kerk geweest tot 1816. Ze wilden de oude kerk zijn, met haar eigen bestuur.

Buiten Amsterdam gingen gemeenten dezelfde weg. Op 7 februari 1886 werd in Kootwijk, op de Veluwe, Jan Hendrikus Houtzagers als predikant bevestigd zonder dat de classis toestemming gaf. Kootwijk werd daarmee de eerste dolerende gemeente. Voorthuizen, Kolum, Reitsum en Leiderdorp volgden.

Er werd die maanden ook gezocht naar een uitweg. In maart 1886 schreef Kuyper in zijn blad De Heraut over een akkoord. Zijn voorstel ging over de kerkgebouwen in de stad. Hij wees erop dat Amsterdam één kathedraal en tien kerken had. Er werd ook een voorstel van ene Tinholt aangenomen om de twee richtingen naast elkaar te laten bestaan, bijvoorbeeld door de gemeente in wijken te verdeelen. Er kwam een commissie. Tinholt overleed tijdens het conflict, en de schrijver in De Tijdspiegel betwijfelde in maart 1886 al of het plan er ooit zou komen. De scheuring kwam er wel.

Ik vind dat de moeite waard om te noemen. Een scheuring wordt achteraf vaak verteld alsof ze onvermijdelijk was. Er waren mensen die nog naar een andere weg zochten.

In Amsterdam viel de beslissing eind 1886. De synode, het hoogste bestuur van de hervormde kerk, stelde Kuyper en de zijnen in het ongelijk. Koster Karres zette de bezetters de kamer uit. Volgens Ons Amsterdam hadden ze het bijna een jaar volgehouden. Op 16 december 1886 ging de geschorste kerkenraad verder als Nederduitse Gereformeerde Kerk, met het woord “doleerende” erbij. Later oordeelde ook de Hoge Raad tegen de groep van Kuyper. De gebouwen bleven van de hervormde gemeente.

WAT HET KOSTTE

De prijs was hoog, aan beide kanten.

De dolerenden waren hun kerken kwijt. Hun diensten hielden ze in gehuurde zalen: Maison Stroucken, Frascati, De Vereeniging,

Plancius. Van 11 tot 14 januari 1887 kwamen ongeveer vijftienhonderd mensen in Amsterdam bijeen op een gereformeerd kerkelijk congres. In 1888 kocht de nieuwe kerkenraad een huis aan de Keizersgracht voor ongeveer vijfenzeventigduizend gulden. Architect Gerlof Salm ontwierp er een kerk voor ongeveer zeventienhonderd mensen. Op 4 november 1888 werd de Keizersgrachtkerk in gebruik genomen, als eerste dolerende kerk van Amsterdam.

De hervormde gemeente verloor mensen. Volgens Ons Amsterdam vertrokken ongeveer 25.000 van de 155.000 leden. Landelijk telde de volkstelling van 1889 ongeveer 181.000 dolerenden, verspreid over zo'n tweehonderd gemeenten, met 76 predikanten die met Kuiper meegingen. Het aandeel hervormden in de bevolking daalde in die jaren van 55 naar 49 procent. Bij de Afscheiding van 1834 was ongeveer één procent van de gelovigen vertrokken. Nu was het ongeveer tien procent.

Achter die getallen zitten gemeenten en gezinnen die moesten kiezen. In Amsterdam stond de hervormde gemeente zonder de meerderheid van haar kerkenraad. De dolerenden stonden zonder kerkgebouw. Beide kanten verloren iets wat ze als hun eigen bezit zagen.

ZEVENTIEN JUNI 1892

De dolerenden waren niet de eerste die uit de hervormde kerk waren gegaan. In 1834 was in Ulrum de Afscheiding begonnen, onder Hendrik de Cock. Uit die beweging was de Christelijke Gereformeerde Kerk gegroeid. Twee groepen met dezelfde belijdenis, elk met een eigen geschiedenis en eigen gewoonten.

Op 17 juni 1892 kwam in de Keizersgrachtkerk in Amsterdam een synode bijeen. Daar verenigden de dolerende kerken zich met vrijwel alle gemeenten van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Samen

gingen ze verder als de Gereformeerde Kerken in Nederland. Vrijwel alle, schrijven de bronnen: niet elke gemeente ging mee.

Honderdtwaalf jaar later, in 2004, gingen de Gereformeerde Kerken in Nederland samen met de Nederlandse Hervormde Kerk en de lutherse kerk op in de Protestantse Kerk in Nederland. De kerk van de paneelzagers en de kerk van de mannen die de deur hadden laten versterken, waren weer één kerk.

EEN PLANK OVER HET PANEEL

De hervormde gemeente liet de beschadigde deur niet vervangen. Er kwam een nieuw slot op, en over het opengebroken paneel kwam een plank. Zo bleef de deur in het zijgebouw zitten, als herinnering aan wat daar gebeurd was. Rond 1930 stelden twee hervormde predikanten voor de sporen weg te halen. De kerkvoogden wilden dat niet. In 1936 bevestigde de kerkenraad het besluit nog eens.

Je kunt je afvragen wat zo'n deur betekende voor wie er elke week langsliep. Een litteken laat je soms zitten om te onthouden hoe het niet meer moet. Of om te onthouden wie het gedaan heeft. Uit de bronnen weet ik niet welke van de twee de doorslag gaf.

Tijdens de restauratie van de Nieuwe Kerk werd het zijgebouw in 1961 afgebroken. De deur belandde op een zolder. In 1979 werd hij teruggevonden. Daarna stond hij in tentoonstellingen: in het Amsterdams Historisch Museum, in Museum Catharijneconvent in Utrecht, en rond honderd jaar Doleantie in Maassluis en bij de Vrije Universiteit. Over waar hij nu is, verschillen de bronnen. Volgens het meest recente verslag, van november 2024, hoort hij bij de erfgoedcollectie van de Protestantse Kerk Amsterdam en ligt hij in een depot.

Het hout waar de hervormden een plank overheen zetten, wordt nu bewaard door een kerk waarin hervormden en gereformeerden samen zitten.

Wie op de Dam staat en naar de zandstenen aanbouw naast de Nieuwe Kerk kijkt, ziet een café met een ingang naar de kerk. Ergens op die plek zat in 1886 een deur waar een brouwerijknecht doorheen kroop.

GA ER ZELF HEEN

De Nieuwe Kerk staat aan de Dam in het centrum van Amsterdam, naast het Koninklijk Paleis. De kerk wordt niet meer gebruikt voor gewone kerkdiensten. Het is een tentoonstellingsruimte, waar ook orgelconcerten worden gegeven en koninklijke plechtigheden plaatsvinden. Binnen zie je de preekstoel van Albert Jansz Vinckenbrinck en het grafmonument van admiraal Michiel de Ruyter. Kijk voor openingstijden op de website van De Nieuwe Kerk Amsterdam.

Het zijgebouw met de consistoriekamer bestaat niet meer. Op die plek staat een later gebouw tegen de kerk, met een café. De deur zelf is niet te zien: die ligt in een depot van de Protestantse Kerk Amsterdam.

Wie het verhaal verder wil volgen, kan naar de Keizersgrachtkerk aan de Keizersgracht lopen. Daar kwam op 17 juni 1892 de synode bijeen die de Gereformeerde Kerken in Nederland vormde. De kerk is nog in gebruik bij de Protestantse Keizersgrachtkerkgemeente. Het archief van Kuyper, met de dreigende briefkaart van 9 januari 1886, ligt bij de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit in Amsterdam en is op afspraak in te zien.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de attestenkwestie in Amsterdam (1884-1885); artikel 41 van het beheersreglement (14 december 1885) en het bezwaar van het Classicaal Bestuur; de schorsing van tachtig kerkenraadsleden; de versterking van de deur met ijzeren platen en een nieuw slot; de bezetting van de consistoriekamer op woensdag 6 januari 1886 door Kuiper, Rutgers, De Savornin Lohman en anderen; het vertrek van de politie na het besluit van commissaris Stork; het openwrikken van een paneel, zonder zaag; de bewaking door VU-studenten; het ongelijk voor Kuiper c.s. eind 1886; de vereniging van 17 juni 1892 in de Keizersgrachtkerk; het bewaren van de beschadigde deur.

Alleen uit overlevering of één bron: dat Kuiper vooraan stond en het voortouw nam (de bronnen schrijven “schijnt”); de scène van 8 januari in de sneeuw (via het verslag van Boissevain); het aantal van 25.000 vertrokken Amsterdamse leden; de aanwezigheid van brouwer Hovy en oud-brandweercommandant Meijer.

Onbevestigd of betwist: de zaag uit de naam “paneelzagerij” (spotnaam, geen zaag gebruikt); de precieze datum van de schorsing (december 1885 of 4 januari 1886) en de totale omvang van de kerkenraad; wie precies opdracht gaf de platen aan te brengen (ds. Westhoff of de bewakers zelf); de huidige bewaarplaats van de deur (Catharijneconvent volgens een oudere bron, depot van de Protestantse Kerk Amsterdam volgens een verslag uit 2024).

Duiding: of de bezetting een daad van trouw aan de belijdenis was of een inbraak in andermans bezit, hangt af van de vraag welk kerkbestuur je als wettig ziet. De rechter koos voor het hervormde kerkbestuur; de dolerenden bleven zich beroepen op hun geweten.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Ons Amsterdam, “De Nieuwe Kerk gekraakt, 6 januari 1886”
2. Geheugen van de VU, “VU-hoogleraren plegen inbraak”
3. Vrije Universiteit Amsterdam, “Een dreigtweet anno 1886”
4. De Tijdspiegel, jaargang 43 (1886), via DBNL
5. Gereformeerde Kerken info, “De Keizersgrachtkerk te Amsterdam”
6. Protestantse Kerk in Nederland, Petrus, “Doleantie”
7. Historiek, “Doleantie (1886)”
8. De Nieuwe Kerk Amsterdam
9. Wikipedia, “Nieuwe Kerk, Amsterdam”
10. Wikipedia, “Abraham Kuyper”
11. Wikipedia, “1886 Dutch Reformed Church split”

Assen: de kerk waar een synode over een sprekende slang besliste

Aan de Zuidersingel in Assen staat een kerk van rode en gele baksteen. Een vierkante toren met een puntig tentdak staat aan de linkerkant. De ramen zijn rond aan de bovenkant en hebben glas-inlood. Het gebouw heeft de vorm van een Grieks kruis, met vier gelijke armen onder zadeldaken van Hollandse pannen.

Binnen is het sober. Houten banken, een houten kansel, houten gewelven met ijzeren trekstangen erdoor. Tot ongeveer twee meter hoogte zijn de muren met hout bekleed. Volgens het Rijksmonumentenregister is het interieur grotendeels nog zoals het in 1925 werd opgeleverd. De inrichting volgde de richtlijnen die Abraham Kuiper voor gereformeerde kerken had opgesteld.

Het is de Zuiderkerk. Vandaag staat ze leeg en te koop. Op een website over gereformeerde kerkgebouwen stond in mei 2026 dat er nog geen nieuwe bestemming is.

Honderd jaar geleden was dit gebouw net klaar. De eerste steen was gelegd op 28 juli 1924. En in het voorjaar van 1926 kwamen in deze nieuwe kerk afgevaardigden uit het hele land bij elkaar voor een

buitengewone synode, een landelijke vergadering van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Ze moesten een oordeel geven over één predikant uit Amsterdam en over één vraag uit het derde hoofdstuk van de Bijbel. Had de slang in het paradijs werkelijk gesproken, met een stem die je kon horen?

Het antwoord dat ze hier gaven, zou de kerk scheuren. En eenenveertig jaar later zou een andere synode het weer terugnemen.

EEN JONGEN UIT ALKMAAR DIE BAVINCK VOLGDE

Johannes Gerardus Geelkerken werd op 13 juni 1879 geboren in Alkmaar. Zijn vader was eerst hervormd geweest en sloot zich later aan bij de Gereformeerde Kerk in Utrecht. Daar was hij ouderling tot hij in 1891 stierf. Jan was toen twaalf.

In 1899 schreef hij zich in als student theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, de universiteit die Abraham Kuyper had opgericht. Zijn grote leermeester werd de hoogleraar Herman Bavinck. Geelkerken zocht ook persoonlijk geloof in de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging. Hij was ervan overtuigd dat de kerk de deuren naar de samenleving moest openzetten. Een kerk die zich afsloot, zou volgens hem op een sekte gaan lijken.

Zijn proefschrift ging over godsdienstspsychologie, de wetenschap die onderzoekt hoe geloof in mensen werkt. Dat werd een moeilijke weg. Hij kreeg een hoog opgelopen conflict met de faculteit en met Bavinck zelf. Op 11 oktober 1909 promoveerde hij. Toen hij het werk ook instuurde voor een prijsvraag, kreeg hij een eervolle vermelding, maar de gouden medaille werd hem onthouden. De bezwaren gingen over de wetenschappelijke waarde die hij aan het religieuze bewustzijn toekende. Na zijn promotie had hij een lange rustkuur nodig. Een wetenschappelijke loopbaan zat er niet meer in.

Hij koos voor de kerk. Op 5 februari 1911 werd hij predikant in Epe. De man die hem daar bevestigde, was ds. K. Fernhout. Die naam komt in dit verhaal nog terug.

“TOT VOLLE ONTPLOOIING” IN AMSTERDAM-ZUID

Op 30 mei 1915 begon Geelkerken in de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid. De gemeente kwam samen in de Parkkerk aan de Gerard Brandtstraat. Volgens het levensbericht dat na zijn dood verscheen, kwam hij daar tot volle ontplooiing.

Hij was populair bij een groot deel van zijn gemeente. Hij werd ook de leider van wat in die jaren de beweging der jongeren heette: een groep jongere gereformeerden die vond dat hun kerk zich te veel had ingegraven. Ze wilden meer ruimte voor persoonlijke vroomheid, voor wetenschap, voor contact met andere christenen.

Zijn biograaf Maarten Aalders schreef in 2013 een boek van bijna zeshonderd bladzijden over hem. Volgens een recensie daarvan was Geelkerken een begaafd man die slecht tegen kritiek kon. Aalders laat zien dat beide partijen zich in de jaren twintig steeds verder ingroeven. Houd dat vast bij het lezen van wat volgt. Dit verhaal kent geen held tegenover een schurk.

ZONDAGAVOND 23 MAART 1924

Op zondagavond 23 maart 1924 preekte Geelkerken over zondag 3 van de Heidelbergse Catechismus. De catechismus is een leerboek uit 1563, verdeeld in tweeënvijftig zondagen, zodat elke week een stuk van het geloof aan de beurt komt. Zondag 3 gaat over de vraag waar het kwaad vandaan komt, en dus over de zondeval in Genesis 3.

Het bijbelhoofdstuk begint zo: *De slang nu was de listigste onder alle dieren van het veld, die de HEERE God gemaakt had; en hij zei tegen de*

vrouw: Is het echt zo dat God gezegd heeft: U mag niet eten van alle bomen in de hof? (Genesis 3:1)

Drie dagen later, op 26 maart, diende een gemeentelid, H. Marinus, een klacht in bij de kerkenraad. Het ging over vier punten uit Genesis 2 en 3: de boom van de kennis van goed en kwaad, de boom van het leven, de slang, en het feit dat de slang sprak. Volgens Marinus liet zijn predikant ruimte voor een andere lezing dan de letterlijke.

Het ging dus om vier details. Niemand betwistte dat God de wereld had geschapen of dat de mens in zonde was gevallen. De vraag was hoe je die vier details moest lezen.

TWEE KANTEN VAN ÉÉN VRAAG

Wat zei Geelkerken eigenlijk? De bronnen zijn het daar niet helemaal over eens.

Volgens de Zuid-Afrikaanse theoloog G.L. Kruger, die in 1994 de stukken uit die jaren onderzocht, heeft Geelkerken de historische werkelijkheid van de bomen en de slang nooit uitdrukkelijk ontkend. Hij erkende dat Genesis 1 tot 3 gezag heeft als openbaring van God. Maar hij wilde de zondeval niet laten afhangen van de vraag of er een echte, hoorbare slang was geweest. Hij vroeg vrijheid voor de uitleg van de Bijbel en voor onderzoek dat rekening hield met de nieuwere natuur- en geschiedwetenschap. Zijn verdediging noemde hij *Mechanische binding of organische vrijheid inzake Schriftbeschouwing*. Een recensent van een later boek over de zaak vatte zijn houding zo samen: een minder letterlijke lezing was voor hem niet per se in strijd met de Bijbel.

De Encyclopedie Drenthe zegt het scherper: Geelkerken ontkende dat de slang zintuiglijk waarneembaar had gesproken. Misschien zit het verschil in de vraag of je kijkt naar wat hij zei, of naar wat zijn woorden openlieten.

En de andere kant? Voor de synode was dit geen vrijblijvende kwestie van uitleg. Volgens Kruger vond de synode dat Geelkerken de traditionele lezing verwierp zonder er goede redenen voor te geven. De synode oordeelde dat zijn voorstelling niet strookte met de klaarblijkelijke zin van het bijbelverhaal. Daarmee raakte hij volgens haar aan artikel 4 en 5 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Die artikelen gaan over welke boeken bij de Bijbel horen en over het gezag ervan. Achter dat oordeel zat een eerlijke zorg. Als je bij Genesis 3 begint te kiezen wat letterlijk gebeurd is en wat niet, waar houdt het dan op? Wat blijft er over van de zondeval, en van de verlossing die erop volgt?

Ik heb beide kanten lang naast elkaar gelegd. Ik vind het belangrijk dat je ze allebei hoort zoals ze bedoeld waren. Geelkerken wilde zijn gemeente niet van de Bijbel aftrekken. Hij wilde juist laten zien dat je met je verstand en met de wetenschap van je tijd gereformeerd kon blijven. De synode wilde de Bijbel niet in een keurslijf duwen. Ze wilde voorkomen dat het gezag van Gods Woord stukje bij beetje werd afgekalfd.

EEN NIEUWE KERK AAN DE SINGEL

De klacht bleef niet in Amsterdam. In 1926 kwam in de Zuiderkerk in Assen een buitengewone synode bijeen. Voorzitter was ds. K. Fernhout, dezelfde man die Geelkerken vijftien jaar eerder in Epe als predikant had bevestigd.

De synode trok veel aandacht in de pers. Tijdens de vergadering overleed ook een van de oud-voorzitters van eerdere synodes, dr. J.C. de Moor. Over de sfeer in de kerk aan de Singel zeggen de bronnen die ik heb kunnen raadplegen verder niets. Hoe lang er vergaderd werd en wat er precies gezegd werd, staat in de Acta, het officiële verslag van de synode. Die heb ik niet zelf ingezien.

“ZINTUIGLIJK WAARNEEMBARE WERKELIJKHEDEN”

De uitspraak werd een begrip. De synode verklaarde dat de bomen, de slang en het spreken van de slang in Genesis 3 zintuiglijk waarneembare werkelijkheden waren geweest. Met andere woorden: als jij daar had gestaan, had je de slang gezien en zijn stem gehoord.

Geelkerken werd gevraagd een verklaring te tekenen waarmee hij zich zonder voorbehoud aan dit oordeel zou binden. Dat weigerde hij. Hij wilde dat het oordeel nog getoetst kon worden door wetenschap die zelf aan Gods Woord gebonden was. De synode zag dat als een weigering. Ze schorste hem. Toen hij zich daar niet bij neerlegde, volgde afzetting. Volgens Kruger was dat op 17 maart 1926.

Het bleef niet bij één man. De ouderlingen en diakenen in Amsterdam-Zuid die achter hun predikant stonden, werden ook afgezet. De synode verklaarde dat de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid het verband met de andere gereformeerde kerken had verbroken. Het grootste deel van de gemeente koos voor Geelkerken.

Volgens de beschrijving van het archief van de gereformeerde kerk in Amsterdam-Zuid kwam de gemeente tot 1926 samen in de Parkkerk. Tijdens de scheuring werd het Concertgebouw een tijdelijke plek om samen te komen. Vanaf dat voorjaar waren er in Amsterdam-Zuid twee gereformeerde gemeenten, elk overtuigd dat zij trouw bleef aan de Bijbel.

ZONDAG 14 MAART OP TEXEL

De synode liet een boodschap opstellen die op de kansel in alle gereformeerde kerken moest worden voorgelezen. Zo bereikte Assen ook het eiland Texel.

Daar was Johannes Jacobus Buskes predikant van de Gereformeerde Kerk van Oosterend. Hij was zesentwintig. Jaren later beschreef hij in zijn herinneringen wat er gebeurde. Op 13 maart 1926 kreeg hij een brief van het moderamen, het dagelijks bestuur van de synode, met een woord dat de volgende dag moest worden voorgelezen. Op zondag 14 maart deed hij dat. Maar hij las het niet zonder commentaar. Hij zei tegen zijn gemeente dat hij niet met de synode kon meebidden en meedanken.

De classis Alkmaar ondervroeg de predikanten daarna een voor een. Buskes gaf het verkeerde antwoord en werd voor drie weken geschorst. In die weken nam hij een beroep aan naar Amsterdam-Zuid, de gemeente die Geelkerken trouw bleef. Hij hoopte, zo vertelt een recensie van een boek over deze zaak, op Texel een scheuring te voorkomen door weg te gaan. Dat lukte niet. In Oosterend ontstond een tweede gereformeerde kerk.

Buskes oordeelde later hard. In zijn herinneringen schreef hij: “Assen is een zwarte bladzij in de geschiedenis der Gereformeerde Kerken.” Het is zijn oordeel, uit zijn eigen boek. Anderen dachten er anders over. In 1956 verdedigde de hoogleraar Brillenburg Wurth de synode nog.

Wat zou jij gedaan hebben, op die kansel in Oosterend, met die brief in je hand?

HET HERSTELDE VERBAND

In de maanden na Assen zochten de gemeenten en predikanten die Geelkerken volgden elkaar op. Er kwam een Centraal Comité, en Geelkerken had een eigen blad, *Woord en Geest*. Op 11 oktober 1926 verscheen een beginselverklaring van de Conferentie der Gereformeerde Kerken buiten verband. Op 18 oktober lag bij de kerkenraad

van Schoonhoven een brief van J.C. Aalders, die met zijn gezin overging naar dit herstelde kerkverband.

Zo ontstonden de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. De naam zegt wat ze wilden zijn: geen nieuwe kerk, maar het gereformeerde kerkverband zoals het volgens hen bedoeld was. Tegenstanders lazen de letters H.V. spottend als hellend vlak.

Groot werd het niet. Een recensent van de biografie uit 2013 schrijft dat Geelkerken maar een handjevol volgelingen meekreeg. Precieze aantallen heb ik niet gevonden. In 1946 ging het Hersteld Verband op in de Nederlandse Hervormde Kerk.

EEN GEREFORMEERD THEOLOOG TOT HET EINDE

Geelkerken bleef bij de gemeente in Amsterdam-Zuid die hem trouw was gebleven. Hij stierf op 3 februari 1960 in Amsterdam, tachtig jaar oud.

In het levensbericht dat na zijn dood verscheen, staat een zin die laat zien hoe zijn vrienden hem zagen: "Hij was en bleef een gereformeerd theoloog." Volgens dezelfde tekst was zijn gereformeerde overtuiging van binnen heel vast en naar buiten ruim en open.

Ik denk vaak aan mensen die ergens uit gezet worden en hun hele leven blijven zeggen dat ze er eigenlijk bij horen. Geelkerken heeft niet meer meegemaakt wat er zeven jaar na zijn dood gebeurde.

DONDERDAG 21 SEPTEMBER 1967

De uitspraak van Assen bleef ruim veertig jaar staan. In 1960 vroeg H.A.L. van der Linden de synode om haar te herzien. Dat verzoek werd afgewezen. Een jaar later vroeg ds. Th. Delleman de synode opnieuw naar de uitspraak te kijken en het bindende karakter ervan op te heffen. Een commissie, in de kerk deputaten genoemd, adviseerde in 1963 en 1964 om dat te doen.

Op 21 september 1967 besloot de synode van de Gereformeerde Kerken, in vergadering in Amsterdam, met grote meerderheid de uitspraak terug te nemen. Het besluit staat in de Acta van 1967 en 1968, artikel 209. De kern was volgens een artikel in het tijdschrift *Streven* deze zin: “de uitspraak van 1926 zal niet langer als léeruitspraak in de kerken gelden.” De Encyclopedie Drenthe noemt het jaar 1968, omdat deze synode van 1967 tot 1968 vergaderde.

Ook dit besluit kende twee kanten. Er was een minderheidsrapport. Bezorgde leden verenigden zich in groepen, onder meer in Waarheid en Eenheid. Zij vreesden dat met Assen ook het gezag van de Bijbel verdween. In 1969 vroegen ze de synode het besluit van 1967 terug te draaien. Dat werd afgewezen, omdat er geen nieuwe argumenten waren.

En Buskes? Hij was een van de drie nog levende predikanten die door Assen geraakt waren. Na het besluit werd hij uitgenodigd om voor te gaan in een dienst van de gereformeerde kerk in Amsterdam-Zuid. Het was bedoeld als teken van verzoening, ruim veertig jaar nadat hij om Assen uit die kerkgemeenschap was vertrokken.

DE SLANG EN DE VRAAG DIE BLEEF

Wat de synode in 1967 deed, was iets anders dan zeggen dat de slang niet gesproken had. Ze zei dat de kerk haar leden niet langer aan die ene uitleg mocht binden. Ook vandaag denken christenen daar verschillend over. In veel kerken wordt Genesis 3 gelezen als een verslag van wat er letterlijk gebeurde. In andere als een waar verhaal over God en de mens, waarvan niet elk detail een foto is.

Hoe lees jij het?

Ik ga die vraag hier niet voor je beantwoorden. Wel zie ik wat de vraag in 1926 kostte. Een predikant verloor zijn ambt in de kerk waarin hij was opgegroeid. Ouderlingen en diakenen werden afge-

zet. Een jonge dominee op Texel verliet zijn gemeente in de hoop een breuk te voorkomen, en zag die toch komen. In Amsterdam-Zuid en Oosterend waren ineens twee gereformeerde gemeenten waar er één was geweest. Aan beide kanten zaten mensen die de Bijbel liefhadden en bang waren dat de ander hem kwijtraakte.

EEN LEGE KERK AAN DE SINGEL

Het gebouw aan de Zuidersingel werd daarna nog bijna een eeuw gebruikt. Er werd gedoopt, getrouwd en afscheid genomen. Sinds 2011 kwam er een evangelische gemeente samen, Life Assen, die eerder City Life Church heette. Die bouwt nu elders, en de kerk staat te koop.

Wie langs de Singel loopt, ziet de toren met het tentdak boven de straat uitsteken. Achter de glas-in-loodramen staan nog de houten banken uit de bouwtijd, en de houten kansel waar honderd jaar geleden over één vers uit Genesis werd beslist.

GA ER ZELF HEEN

De Zuiderkerk staat aan de Zuidersingel 79 in Assen, aan de Singels. Het gebouw is een rijksmonument en hoort bij het beschermde stadsgezicht van Assen. Aan de linkerkant zie je de vierkante toren met het tentdak; naast de kerk staat de vroegere pastorie, die bij het complex hoort.

Het gebouw stond in 2025 en 2026 te koop en had geen vaste gebruiker meer. Of je naar binnen kunt, hangt af van de eigenaar op het moment dat je gaat. Vanaf de straat kun je de kerk goed bekijken. Kijk voor actuele informatie over de kerk op de website gereformeerdekerken.info of in het Rijksmonumentenregister.

Wie de rest van het verhaal wil zien, kan in Amsterdam langs de Gerard Brandtstraat lopen, waar de gemeente van Geelkerken tot

1926 kerkte. Ik heb niet kunnen nagaan hoe dat gebouw er nu bij staat.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de bouw van de Zuiderkerk in 1923 tot 1925 en haar status als rijksmonument; de buitengewone synode van 1926 in de Zuiderkerk, onder voorzitterschap van ds. K. Fernhout; de klacht over vier punten uit Genesis 2 en 3; de uitspraak dat boom, slang en het spreken van de slang zintuiglijk waarneembare werkelijkheden waren; de schorsing en afzetting van Geelkerken; het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband en hun overgang naar de Nederlandse Hervormde Kerk in 1946; Geelkerkens overlijden in 1960; het besluit van de synode van 1967 dat de uitspraak niet langer als leeruitspraak gold.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: wat Buskes op 14 maart 1926 in Oosterend zei en deed, en zijn schorsing door de classis (zijn eigen herinneringen); het oordeel over Geelkerkens karakter (zijn levensbericht en zijn biograaf).

Onbevestigd: de precieze datum van de afzetting (17 maart 1926, één bron); de precieze openingsdatum en duur van de synode (niet gevonden); de aantallen leden van het Hersteld Verband (niet gevonden); wie in 1926 precies in het Concertgebouw samenkwam (uit een archiefbeschrijving afgeleid).

Duiding: de bronnen verschillen over de vraag of Geelkerken het letterlijke spreken van de slang ontkende, of alleen ruimte liet voor een andere lezing. Of de synode van 1926 of die van 1967 gelijk had, is een vraag van geloof en bijbeluitleg, niet van geschiedenis.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Rijksmonumentenregister, monument 469336: Zuiderkerk, Assen
2. Encyclopedie Drenthe, "Synode van Assen"
3. Gereformeerdekerken.info, "Zuiderkerk Assen weer in de verkoop" (20 december 2025)
4. Gereformeerdekerken.info, "Is een kerk kopen nog aantrekkelijk...?" (28 mei 2026)
5. Verkoopbrochure Zuidersingel 79, Assen (Funda in Business)
6. G.L. Kruger, "Dr. J.G. Geelkerken as kontroversis (1920-1926)", In die Skriflig, 1994
7. J.J. Buskes, herinneringen, hoofdstuk over Assen (DBNL)
8. Levensbericht J.G. Geelkerken, Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1961 (DBNL)
9. R. van der Woude, recensie van M.J. Aalders, Heeft de slang gesproken?, BMGN 2014
10. J. Exalto, recensie van N. Dros, De sprekende slang, Ons Erfdeel 2010
11. L.G. Jansma, recensie van N. Dros, De sprekende slang, Religie & Samenleving 2010
12. P. Beentjes, "Heeft de slang gesproken?", Streven 1972-1973 (DBNL)
13. H.H. Kruyswijk, Baas in eigen boek?, proefschrift Universiteit Leiden 2011
14. HDC Vrije Universiteit, archiefbeschrijving Gereformeerde Kerk Amsterdam-Zuid
15. Geheugen van de VU, studie over J.C. Aalders en het herstelde kerkverband
16. Archimon, kerkgebouwen in Assen

Echt: vijf uur 's middags in de Peijerstraat

Aan de gevel van het huis op Peijerstraat 16 in Echt zit een tegel. Er staan twee namen op, Rosa en Edith Stein, met een datum en een tijd: 2 augustus 1942, 17.00 uur. Wie haast heeft, loopt er zo voorbij. Volgens de stichting die in Echt haar nagedachtenis bewaart, markeert de tegel de plek waar de twee zussen door de Duitse politie werden weggevoerd.

Een paar straten verder staat het klooster waar ze woonden, aan de Bovenste Straat. Een sober bakstenen gebouw met een kapel aan de straatkant, een groot venster met stenen traceringen en boven de deur een reliëf van Maria met het kind Jezus. Naast de ingang ligt een gedenksteen voor Edith Stein. Achter de muur ligt een tuin met een oud kloosterkerkhof en kleine kluizen.

Er is één week in de zomer van 1942 die deze twee plekken met elkaar verbindt. Op zondag 26 juli werd in alle katholieke kerken van Nederland een brief van de bisschoppen voorgelezen tegen het wegvoeren van joden. Een week later, ook op een zondag, werden overal in het land katholieken van joodse afkomst opgepakt. Twee van hen woonden aan de Bovenste Straat.

Wat hadden die twee zondagen met elkaar te maken? Die vraag is minder eenvoudig dan ze lijkt.

TWINTIG ZUSTERS UIT KEULEN

Het klooster in Echt bestond al ruim zestig jaar toen Edith Stein er aanklopte. En het was een klooster van vluchtelingen. In 1875 kwamen twintig karmelietessen uit Keulen naar Echt. In Duitsland was de Kulturkampf aan de gang, de strijd van de Pruisische staat tegen de macht van de Katholieke Kerk. Kloosters werden er gesloten en de zusters zochten een plek over de grens.

Karmelietessen leven in een slotklooster: ze bidden en werken achter de muren van hun huis. De orde gaat terug op de Spaanse kloosterhervormster Teresa van Avila. In 1879 en 1880 bouwde Pierre Cuypers, de architect van het Rijksmuseum, voor hen een nieuw klooster aan de Bovenste Straat. Plaats voor eenentwintig zusters, vier vleugels rond een binnenplaats met een kruisgang. Het gebouw is nu een rijksmonument.

Ruim zestig jaar later zou het opnieuw onderdak bieden aan een vrouw die uit Keulen kwam.

EEN FILOSOFE IN DE KARMEL

Edith Stein werd op 12 oktober 1891 geboren in Breslau, toen een Duitse stad. Ze was de jongste van elf kinderen in een joods gezin. Haar vader stierf toen ze nog geen twee was. Haar moeder, Auguste Stein-Courant, bleef met de kinderen achter.

Rond haar veertiende liet ze het geloof van haar ouders los en noemde ze zich atheïst. Ze studeerde in Breslau, Göttingen en Freiburg en promoveerde in 1916 op een proefschrift over inleving: hoe begrijp je wat een ander mens beleeft? Ze werd een leerling

van de filosoof Edmund Husserl, een van de grote denkers van haar tijd.

Op nieuwjaarsdag 1922 liet ze zich dopen. Volgens de verklaring die de Nederlandse bisschoppen in 1998 over haar uitgaven, speelde de levensbeschrijving van Teresa van Avila daarbij een grote rol. Ze gaf les, tot de nationaalsocialisten in 1933 aan de macht kwamen. Als vrouw van joodse afkomst kon ze niet langer lesgeven. In datzelfde jaar trad ze in bij de karmelietessen in Keulen. Ze kreeg de klooster-naam Teresia Benedicta a Cruce, Teresia Benedicta van het Kruis.

Over haar jaren in Keulen valt veel meer te vertellen. Ik laat het hierbij, omdat dit hoofdstuk over een ander moment gaat.

OUDEJAARSAVOND 1938

Op 9 november 1938 was het de Kristallnacht, de nacht van het grote geweld tegen joden in Duitsland. Daarna besloot haar orde haar in veiligheid te brengen, buiten Duitsland.

Op 31 december 1938 kwam Edith Stein aan in Echt. Het klooster dat een halve eeuw eerder door Keulse zusters was gesticht, nam nu een Keulse zuster op.

Haar zus Rosa wilde haar volgen. Rosa was in 1883 geboren en had jarenlang voor de familie gezorgd. Op kerstavond 1936 was ook zij in Keulen gedoopt. In april 1939 reisde ze naar België, naar een vrouw die zich voordeed als lid van de derde orde van de Karmel en haar verder zou helpen. Die vrouw bleek een oplichtster. Rosa raakte bijna al haar bezittingen kwijt. Volgens de toelichting bij de uitgave van Ediths brieven kwam ze met vrijwel niets in Echt aan.

Rosa werd geen slotzuster. Ze sloot zich aan bij de derde orde, voor gelovigen die buiten het slot leven, en deed voor het klooster wat buiten de muren gedaan moest worden.

HET KRUIS ALS STUDIEONDERWERP

In Echt bleef Edith schrijven. In 1941 werkte ze aan een studie over de vroegchristelijke schrijver Dionysius. Daarna begon ze aan een boek over Johannes van het Kruis, de Spaanse dichter en mysticus die samen met Teresa van Avila de Karmel had hervormd. Het kreeg de titel *Kreuzeswissenschaft*, wetenschap van het kruis. Het verscheen pas in 1950, acht jaar na haar dood.

Intussen was ook Nederland bezet. In mei 1940 viel Duitsland het land binnen, en de maatregelen tegen joden die Edith uit Duitsland kende, kwamen nu ook hier. Voor de bezetter maakte het niet uit of iemand gedoopt was. Wie joodse ouders had, was jood.

Er werd gezocht naar een uitweg. Een klooster van karmelietessen in Le Pâquier, in Zwitserland, wilde haar opnemen. Op zondag 5 juli 1942 stemden de zusters daar met geheime stemming, en het besluit was unaniem. Ze mocht komen, voor onbepaalde tijd. Er kwam alleen geen visum. En voor Rosa moest nog een plek gezocht worden; Edith had een vriendin in Zwitserland daar al om gevraagd. Het antwoord van de Zwitserse instanties was negatief, en het kwam pas toen Edith Stein al dood was.

Volgens een verhaal dat over haar wordt verteld, stelde ze het vertrek ook zelf uit, uit zorg dat de priores in Echt anders zou worden opgepakt. Dat verhaal heb ik alleen gevonden in een Zwitserse reportage over nieuw onderzoek naar haar laatste maanden, en daar staat het voorzichtig.

EEN TELEGRAM OP ZATERDAG 11 JULI

In juli 1942 begonnen de grote deportaties uit Nederland. Op 15 juli vertrok de eerste trein uit Westerbork, met Auschwitz als bestemming.

De grote kerken overlegden in die jaren met elkaar in het Interkerkelijk Contact. Rooms-katholieken en protestanten zaten daar samen aan tafel, iets wat in Nederland lang niet vanzelf had gesproken. Op zaterdag 11 juli 1942 stuurden zij gezamenlijk een telegram aan rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart, de hoogste Duitse bestuurder in Nederland. De rooms-katholieke bisschoppen tekenden, en met hen de meeste protestantse kerken, ook de doopsgezinden en de remonstranten. Ze protesteerden tegen het wegvoeren van joden en van Nederlanders die in Duitsland moesten werken. Het optreden tegen de joden, schreven ze, had hen al diep geschokt.

De Duitsers antwoordden met een aanbod. Dat staat zwart op wit in een brief die een Duitse diplomaat in Den Haag op 31 juli 1942 naar Berlijn stuurde. Joden die vóór 1 januari 1941 gedoopt waren, zouden niet worden weggevoerd. De kerken mochten opkomen voor hun eigen leden. Daar hoorde wel een voorwaarde bij: ze moesten zich niet langer inzetten voor de andere joden.

Hoe zou jij hebben gekozen? Voor een kerkbestuur in 1942 was dit geen vraag op papier. Aan de ene kant stonden namen van gemeentelieden die je mogelijk kon redden. Aan de andere kant stond de vraag of je mocht zwijgen over alle anderen.

VRIJDAG 24 JULI: EEN VERBOD

De kerken wilden de tekst van het telegram op zondag 26 juli in de diensten laten voorlezen, zodat de gelovigen wisten wat hun leiders hadden gedaan. De bezetter verbood dat. Volgens de Duitse brief van 31 juli kwam dat verbod op 24 juli.

Hier gingen de wegen uiteen. De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk besloot het telegram niet voor te lezen. Uit de Duitse brief blijkt dat niet iedere predikant zich daaraan hield. Ook in een aantal kleinere kerken werd het telegram wel voorgelezen.

De kleine lutherse kerk had volgens dezelfde brief vanaf het begin geweigerd om mee te doen.

De katholieke bisschoppen hielden vast aan hun plan. Hun herderlijke brief, gedateerd 20 juli, gaf de volledige tekst van het telegram. Een herderlijke brief is een brief van de bisschoppen aan alle gelovigen, die in de mis van de kansel wordt voorgelezen. Volgens de levensbeschrijving van Edith Stein die haar Keulse priores na de oorlog schreef, weigerde aartsbisschop Johannes de Jong van Utrecht op 24 juli om de tekst van het telegram te schrappen.

Ik wil eerlijk zijn over wat dit betekent. Het is makkelijk om achteraf te zeggen wie moedig was en wie niet. De hervormde synode probeerde mensen te redden die nog te redden waren. De bisschoppen kozen ervoor de stilte te breken. Beide keuzes werden gemaakt door mensen die niet wisten hoe het zou aflopen.

ZONDAG 26 JULI: DE BRIEF VAN DE KANSEL

Op zondag 26 juli 1942 werd de brief in elke katholieke kerk in Nederland voorgelezen, in elke mis. Dus ook in Echt. Het stuk begon met de vaststelling dat het een tijd van grote nood was, geestelijk en stoffelijk. Daarna noemden de bisschoppen twee vormen van die nood: de vervolging van de joden en het lot van de mensen die in het buitenland moesten werken.

Een Amerikaans katholiek tijdschrift dat in 1998 de Duitse stukken over deze weken besprak, schrijft dat de bisschoppen in hun brief ook de woorden van Jezus over Jeruzalem uit het evangelie van Lukas aanhaalden. Ik heb de volledige brief zelf niet kunnen inzien, dus ik geef dat door zoals het daar staat.

In de kerken bleef het daarna een week stil. Aan Duitse kant niet.

In geheime verslagen uit de laatste dagen van juli, in 1980 gepubliceerd uit de collectie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, staat de reactie van Seyss-Inquart. Omdat de katholieke bisschoppen zich hadden bemoeid met iets wat hen niet aanging, zouden nu ook de katholieke joden worden weggevoerd. Tussenkost werd niet meer toegestaan.

Op zondag 2 augustus zei generaal-commissaris Schmidt, een van de hoogste Duitse bestuurders, het in een toespraak hardop. Volgens de levensbeschrijving van Edith Stein noemde hij de arrestaties een vergelding voor de brief van de bisschoppen.

ZONDAG 2 AUGUSTUS

Diezelfde dag werden in heel Nederland katholieken van joodse afkomst opgepakt. In Berkel-Enschot haalde de politie twee zussen Löb uit het klooster Koningsoord en daarna drie van hun broers uit de abdij Koningshoeven. In Limburg ging het volgens de historici Annelies en Herman van Rens om dertig mensen. De meesten van hen werden later weer vrijgelaten.

In Echt kwam de politie aan de Bovenste Straat voor Edith en Rosa. Wat er bij de deur gebeurde, kennen we vooral uit wat zusters later vertelden. Het bekendste zinnetje is dat Edith haar doodsbange zus vastpakte en zei: "Kom, wij gaan voor ons volk." De Nederlandse bisschoppen namen die woorden in 1998 op in hun verklaring bij haar heiligverklaring. Een Zwitserse reportage over nieuw onderzoek wijst erop dat het zinnetje van één zuster komt, en dat zij het bij een andere gelegenheid niet bevestigde. Het kan zo gezegd zijn. Het is niet zeker.

Wat vaststaat, is de tegel in de Peijerstraat. Vijf uur 's middags.

AMERSFOORT, WESTERBORK, EN DAN HET OOSTEN

De zussen werden naar kamp Amersfoort gebracht en van daaruit naar Westerbork, het doorgangskamp in Drenthe. Ze waren daar maar een paar dagen, ongeveer van 4 tot 7 augustus. Op 7 augustus vertrok een trein naar Auschwitz.

Volgens de officiële gegevens werden Edith en Rosa Stein op 9 augustus 1942 in de gaskamer vermoord. Edith was vijftig. Volgens het onderzoek van Van Rens stierven die dag tweeënnegentig katholieken van joodse afkomst uit Nederland in Auschwitz, onder wie ongeveer tien Limburgers. Onderzoeker Rainer Schmidt van het Edith Stein Jahrbuch heeft bij die datum vragen gesteld. In de verwarring van Auschwitz in 1942 kloppen de registers niet altijd, en hij houdt het voor mogelijk dat ze langer leefde. Zeker weten doen we alleen dat ze uit Westerbork vertrok en niet terugkwam.

Hoeveel mensen er op 2 augustus in totaal werden opgepakt, is minder zeker dan je zou verwachten. Volgens politieverslagen ging het om ongeveer 244 mensen. Een regionale bron noemt 245. Andere publicaties komen uit op ruim vierhonderd of zelfs zevenhonderd. Ook de dodentallen lopen uiteen. Ik noem de laagste getallen, omdat die het best onderbouwd zijn, en ik zeg erbij dat de discussie niet gesloten is.

HEEFT DE BRIEF HEN HET LEVEN GEKOST?

Hier moet ik voorzichtig zijn. In katholieke boeken over Edith Stein wordt vaak gezegd dat ze stierf omdat de bisschoppen spraken. Ook het Vaticaan noemde haar arrestatie bij de heiligverklaring een daad van vergelding voor de brief.

Er is veel dat in die richting wijst. De Duitse stukken leggen zelf het verband, en Schmidt zei het in het openbaar. De tijdsvolgorde is

duidelijk: eerst de brief, een week later de arrestaties. En het waren juist de katholieken van joodse afkomst die werden opgepakt.

Maar er zijn ook andere feiten. De Duitse toezegging was voorwaardelijk en, zo blijkt uit dezelfde brief van 31 juli, voorlopig. De ongeveer vierduizend christenen van joodse afkomst zouden tijdelijk in een kamp in Nederland worden vastgehouden. Volgens de historicus Kelvin Crombie zei Seyss-Inquart onder vier ogen dat hij gedoopte joden zou wegvoeren op een moment dat hem politiek uitkwam. Dat zou betekenen dat de brief vooral bepaalde wanneer de katholieken aan de beurt waren, en minder of het gebeurde. Wat er zonder de brief met Edith en Rosa gebeurd zou zijn, kan niemand zeggen. Ze hadden ook vóór de brief een visum nodig om weg te komen, en dat kwam niet.

Er gaat ook een verhaal rond dat paus Pius XII door wat er in Nederland gebeurde voorzichtiger werd met openlijk protest. Een katholiek theoloog die er in 2012 over schreef, brengt het als iets wat gezegd wordt, niet als vastgesteld feit. Ik laat het daar ook bij.

En wat er later met de protestants gedoopte joden gebeurde, heb ik voor dit hoofdstuk niet met een betrouwbare bron kunnen vaststellen. Ik vel daarom geen oordeel over welke keuze in juli 1942 meer levens redde. Wat ik wel weet: de bisschoppen spraken, en ze wisten dat dat een prijs kon hebben. De hervormde synode zweeg over het telegram, en ook dat was een keuze met een prijs.

EEN MONUMENT OP HET KERKPLEIN

Op 1 mei 1987 werd Edith Stein in Keulen zalig verklaard. Op 11 oktober 1998 verklaarde paus Johannes Paulus II haar in Rome heilig, als martelares. Twee weken later, op 24 oktober 1998, werd voor de Sint-Landricuskerk in Echt een nieuw monument voor haar ont-

huld. De volgende dag was er een feestelijke dienst in de kerk en daarna een stille tocht door het stadje.

Niet iedereen was blij met die heiligverklaring. Joodse critici vreesden dat de Kerk er stilzwijgend een oproep tot bekering van joden mee uitdroeg. Edith Stein werd vermoord omdat ze joods was, en dat maakt haar eren als christelijke martelares voor velen gevoelig. De Nederlandse bisschoppen schreven in 1998 dat ze bij het eren van Edith Stein respect en bescheidenheid vroegen tegenover de vele joden die trouw bleven aan het geloof van hun voorouders. Ze noemden haar een dochter van Israël.

Ze schreven er ook over Gods blijvende trouw aan het joodse volk. Paulus zegt het in zijn brief aan de Romeinen zo: *Want de genadegaven en de roeping van God zijn onberouwelijk.* (Romeinen 11:29)

DE TEGEL EN DE KAPEL

In 1999 werd in de kerk een Edith Steinaltaar ingezegend. Tegenwoordig heet de parochie officieel naar de heilige Landricus en de heilige Edith Stein. Het is de eerste parochie in Limburg die haar naam draagt.

Ik ben benieuwd wat je ervaart als je in Echt staat. Een klein Limburgs stadje, een stille straat, een kloostermuur. Je kunt er weinig zien van wat er in 1942 gebeurde. Er is geen kamp, geen spoorlijn, geen gebouw dat iets uitlegt. Er is een kloosterkapel, een monument op een kerkplein en een tegel aan een gevel.

Ga in de Peijerstraat even voor nummer 16 staan. Twee namen, een datum, een tijd. Vijf uur 's middags, op een zondag in augustus, een week nadat de bisschoppen hadden gesproken.

GA ER ZELF HEEN

Het karmelietessenklooster staat aan de Bovenste Straat 48 in Echt, in Midden-Limburg. Het gebouw van Pierre Cuypers is een rijksmonument. Naast de ingang staat de gedenksteen voor Edith Stein. Volgens Stichting Dr. Edith Stein Echt is de kapel elke dag open en kun je er een kleine kamer zien die met haar verbonden is. Volgens het monumentenregister wonen er sinds 1987 karmelietessen uit Maastricht. Het is een klooster, geen museum.

Op het plein voor de Sint-Landricuskerk staat het Edith Steinmonument uit 1998. In de kerk, die nu bedevaartkerk voor de heilige Edith Stein is, vind je twee glas-in-loodramen en een drieluik over haar leven, het Edith Steinaltaar en volgens de stichting haar originele koormantel. De tegel hangt aan het huis Peijerstraat 16. Bij het stadhuis staat het oorlogsmonument van Echt, waarop ook de namen van Edith en Rosa Stein staan. Achter het klooster ligt de Edith Steinstraat.

De stichting heeft een Edith Steinroute uitgezet langs vijf punten, die eindigt bij het Cultuurhuis Edith Stein. Daar zijn een bibliotheek, een vaste fototentoonstelling en een film over haar leven. Het cultuurhuis is maar beperkt open. Kijk voor openingstijden en rondleidingen op de website van Stichting Dr. Edith Stein Echt; ook Hart van Limburg biedt een rondleiding aan.

Wie verder wil, kan naar Herinneringscentrum Kamp Westerbork in Drenthe of naar Kamp Amersfoort, de twee plekken waar Edith en Rosa hun laatste dagen in Nederland doorbrachten.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de vestiging van Keulse karmelietessen in Echt in 1875 en de bouw van het klooster door Cuypers in 1879 en 1880; Edith Steins geboorte op 12 oktober

1891 in Breslau, haar doop in 1922 en haar intrede in Keulen in 1933; haar komst naar Echt op 31 december 1938; Rosa's omweg via België; de unanieme opname door de Karmel van Le Pâquier op 5 juli 1942; het telegram van de kerken van 11 juli 1942; de Duitse toezegging voor joden gedoopt vóór 1 januari 1941; het verbod van 24 juli; het voorlezen van de herderlijke brief in alle katholieke kerken op 26 juli 1942; het besluit van de hervormde synode om het telegram niet voor te lezen; de arrestaties van katholieken van joodse afkomst op 2 augustus 1942 en de Duitse verklaring dat dit vergelding was; het transport via Amersfoort en Westerbork naar Auschwitz; zalig- en heiligverklaring in 1987 en 1998; de gedenktekens in Echt.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de woorden “Kom, wij gaan voor ons volk”; dat Edith haar vertrek naar Zwitserland uitstelde uit zorg voor de prioeres; dat aartsbisschop De Jong weigerde de telegramtekst te schrappen (uit de levensbeschrijving door haar Keulse prioeres).

Onbevestigd: de sterfdatum 9 augustus 1942 (officieel, maar door Rainer Schmidt betwijfeld); het totale aantal gearresteerden (ongeveer 244 volgens politieverslagen, hogere getallen elders); dat Seyss-Inquart van plan was gedoopte joden later toch weg te voeren (alleen uit een lezing van Kelvin Crombie); dat de brief paus Pius XII beïnvloedde; het precieze jaar waarin Rosa in Echt aankwam.

Duiding: dat de Duitsers de arrestaties als vergelding voor de kanselbrief presenteerden, staat vast. Of de katholieke joden zonder die brief gespaard zouden zijn gebleven, is niet te bewijzen. De toezegging was voorwaardelijk en voorlopig.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Rijksmonumentenregister, monument 525532: Karmelitessenklooster Echt

2. Stichting Dr. Edith Stein Echt
3. Meertens Instituut, Bedevaartplaatsen in Nederland: Edith Stein, Echt
4. TracesOfWar, Monument Edith en Rosa Stein Echt
5. Joods Monument, Edith Teresia Hedwig Stein
6. Hanna-Barbara Gerl-Falkovitz, "Stein, Edith", *Neue Deutsche Biographie* 25 (2013)
7. Nederlandse Bisschoppenconferentie, verklaring bij de heiligverklaring van Edith Stein (1998)
8. EHRI, Duitse brief uit Den Haag van 31 juli 1942 over de reactie van de Nederlandse kerken (Engelse vertaling)
9. Inside the Vatican (1998) via CatholicCulture, "Secret Nazi Accounts of Events of July, 1942"
10. Carmelite Quotes, uit T.R. Posselt, *Edith Stein: The Life of a Philosopher and Carmelite*, over de herderlijke brief
11. Carmelite Quotes, over de herderlijke brief van 1942
12. Carmelite Quotes, over Rosa Stein, met brieven van Edith Stein
13. Carmelite Quotes, het besluit van de Karmel van Le Pâquier (5 juli 1942)
14. RSI, "Edith Stein, i dubbi sugli ultimi mesi"
15. Annelies en Herman van Rens, over de jodendeportaties uit Limburg (PSHAL, 2008)
16. Brabant Remembers, "Dood in habijt"
17. Kelvin Crombie, "Jewish Christians in the Netherlands during the Holocaust" (2022)
18. Joseph A. Komonchak, "An anniversary", *Commonweal* (2012)
19. Vatican News Service, Teresia Benedicta a Cruce
20. Bisdom Roermond, Clavis: parochie Echt draagt naam van Edith Stein
21. Hart van Limburg, rondleiding Echt: Edith Stein

22. Wikipedia (Engels), Edith Stein
23. Rose Pacatte, "Catholic Jews and the Holocaust", National Catholic Reporter (2010)
24. Wikipedia (Engels), Carmelite Monastery, Echt

Noordwijkerhout: de zaal waar over het celibaat werd gestemd

Aan de Langelaan in Noordwijkerhout staat een groot hotel tussen de bollenvelden. Op de website heet het NH Noordwijk Conference Centre Leeuwenhorst. Er zijn meer dan vijfhonderd kamers en ruim honderd vergaderzalen, en de grootste zaal biedt plaats aan tweeduizend mensen. In het voorjaar kijken veel kamers uit over de tulpen. Mensen komen er voor een congres of voor een paar dagen aan zee.

Over de geschiedenis van het gebouw zegt de website niets. Er hangt, voor zover ik heb kunnen vinden, geen bord dat eraan herinnert. In dit gebouw werd in januari 1970 gestemd over een vraag die de rooms-katholieke kerk in Nederland jarenlang zou verdelen. Mag een priester trouwen?

Een ruime meerderheid van de vergadering zei ja. Een paar weken later schreef de paus dat hij de argumenten niet overtuigend vond. En in de jaren daarna kreeg de Nederlandse kerk bisschoppen die er anders over dachten dan de meerderheid in die zaal.

Om te begrijpen wat hier gebeurde, moet je eerst weten wat dit voor gebouw was.

EEN KLOOSTER OP EEN HOGE PLEK

De naam Leeuwenhorst is veel ouder dan het hotel. In 1261 werden hier gronden geschonken voor een klooster. Rond 1275 woonden er cisterciënzerinnen, kloosterzusters die leefden volgens de strenge regel van de orde van Cîteaux. Het was een klooster voor vrouwen uit de adel, het laatste dat in Holland werd gesticht. In de zestiende eeuw ging het ten onder, na branden en geweld van beeldenstormers. In 1573 of 1574, de bronnen verschillen een jaar, kwam er een einde aan.

Van de kloostergebouwen is boven de grond vrijwel niets over. Wel is de horst nog te herkennen, de iets hogere zandrug waarop het klooster stond. Ook de oude kloosterlanen en de blokvormige indeling van het land zijn er nog. Aan de Leeweg staan twee stenen hekpijlers uit de achttiende eeuw met het woord “Leeuwenhorst” erop. Ze zijn een rijksmonument.

Bijna vier eeuwen na het einde van de zusters kwam de kerk terug naar deze grond.

“HET MODERNSTE SEMINARIEGEBOUW VAN NEDERLAND”

Het jonge bisdom Rotterdam had een eigen kleinseminarie nodig. Een kleinseminarie was een kostschool voor jongens die priester wilden worden. Ze kregen er een gymnasiumopleiding en een kerkelijke vorming, en gingen daarna door naar het grootseminarie. Het kleinseminarie van het bisdom Haarlem zat vol, en de Rotterdamse jongens woonden voorlopig op kasteel Stoutenburg bij Amersfoort.

In 1958 kocht het bisdom grond bij Noordwijkerhout, op de plek van het oude klooster. Het nieuwe seminarie kreeg de naam Leeu-

wenhorst. De gelovigen in het bisdom gaven veel geld in een grote inzamelingsactie. In 1962 was het complex klaar. Het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen schrijft dat het toen het modernste seminariegebouw van Nederland was, en een trots van het bisdom.

Die trots duurde kort. Een paar jaar na de opening liep het aantal leerlingen terug. Het gymnasium werd een scholengemeenschap, ook jongens die thuis woonden mochten komen. Het hielp niet. In 1971 besloot het bisdom het gebouw te verkopen. Eind jaren zestig werd het al gebruikt als congrescentrum.

Ik vind dat een veelzeggend beeld. Een gebouw dat gemaakt was voor toekomstige priesters, werd de plek waar de kerk vergaderde over de vraag wat een priester eigenlijk is.

EEN BOEK DAT IEDEREEN WILDE LEZEN

De jaren zestig waren voor katholiek Nederland een tijd van grote verandering. Van 1962 tot 1965 had in Rome het Tweede Vaticaans Concilie vergaderd. Een concilie is een grote vergadering van alle bisschoppen van de wereldkerk. Het opende ramen: de mis mocht in de eigen taal, er kwam meer ruimte voor leken en voor gesprek met andere kerken.

In Nederland ging het snel. In 1966 verscheen De Nieuwe Katechismus, met als ondertitel “geloofsverkondiging voor volwassenen”. Een katechismus is een boek dat het geloof uitlegt, vroeger vaak in vragen en antwoorden. Dit boek was anders: het vertelde, het gebruikte gewone taal en het was bedoeld voor volwassenen. Het werd gemaakt door het Hoger Katechetisch Instituut in Nijmegen, in opdracht van de bisschoppen.

Het boek werd een succes, ook in vertaling. Volgens een overzicht dat ik alleen op Wikipedia vond, waren er eind 1967 in Nederland al meer dan vierhonderdduizend exemplaren verkocht. In Rome kwa-

men er vragen. Censoren van het Vaticaan vonden er geen ketterij in, maar oordeelden dat sommige delen niet strookten met de leer van de kerk. Er kwam een aanhangsel. De bisschoppen aanvaardden dat, de schrijvers bleven het oneens.

De katechismus was een voorbode. Een paar jaar later zou in Noordwijkerhout opnieuw blijken hoe ver Nederland en Rome uit elkaar konden lopen.

EEN CONCILIE ZONDER SPELREGELS

In januari 1966 vroeg bisschop De Vet van Breda, namens alle Nederlandse bisschoppen, het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie om een eigen Nederlands concilie voor te bereiden. Het werd het Pastoraal Concilie. Het woord pastoraal komt van pastor, herder: het ging om de zorg voor gelovigen in het dagelijks leven, niet om nieuwe leerstellingen.

Het moest een open beraad worden. Er zaten bisschoppen aan tafel, maar ook priesters, religieuzen en gewone gelovigen. Zelfs andere kerkgenootschappen werden erbij betrokken. Er bestonden geen regels voor zo'n vergadering, dus de deelnemers maakten die gaandeweg zelf.

Het concilie werd in november 1966 geopend. Vijftien studiecmissies bereidden de onderwerpen voor. Van 1968 tot 1970 kwam de vergadering zes keer bijeen in het voormalige kleinseminarie van Noordwijkerhout. Elk bisdom stuurde tien gekozen vertegenwoordigers. Er waren tien religieuzen en vijftien mensen die de bisschoppen zelf aanwezen. Volgens Wikipedia ging het om ongeveer honderdvijftig stemgerechtigden.

Niet iedereen voelde zich vertegenwoordigd. De katholieke vakbond NKV wees erop dat er veel intellectuelen in zaten, vooral in de commissies, en geen arbeiders.

De man achter de organisatie was de franciscaan Walter Goddijn, directeur van het Pastoraal Instituut en secretaris van het concilie. Het Katholiek Documentatiecentrum noemt dat hij de bijnaam “de paus van Nederland” kreeg. Het zegt iets over de invloed die hij had.

EEN VIS IN HET WATER

Na de dood van bisschop De Vet in 1967 werd kardinaal Bernard Alfrink voorzitter van het Pastoraal Instituut. Alfrink was in 1900 geboren in Nijkerk, op de Veluwe. In december 1955 was hij geïnstalleerd als aartsbisschop van Utrecht. Hij was de leider van de Nederlandse katholieken in de jaren dat alles in beweging kwam.

Historicus Ton van Schaik schreef een biografie over hem. Een recensent vatte die samen: Alfrink was van nature conservatief en trouw aan Rome, en groeide toch mee met de vernieuwing. Op het Pastoraal Concilie was hij volgens die biografie “als een vis in het water”. Hij kon in een persoonlijk gesprek hartelijk zijn, maar zijn scherpe ironie kwetste soms. In Rome werd hij verguisd, in eigen land bewonderd.

Het initiatief voor het concilie kwam van de bisschoppen onder zijn leiding. Volgens het Katholiek Documentatiecentrum wilde hij verder gaan, en vernieuwing ook in de leiding van de kerk mogelijk maken. Dat maakte hem geliefd bij wie vernieuwing wilde. Het maakte hem verdacht bij wie vond dat Nederland zijn eigen weg ging.

EEN KAPELAAN ACHTER DE RIJ BISSCHOPPEN

Op een foto van een van de laatste zittingen zit een jonge priester achter een rij bisschoppen. Zijn opvolger in Utrecht zei er in 2017 over dat hij er wat ongemakkelijk bij zat. Het is kapelaan Ad Simonis.

Simonis was in 1931 geboren in Lisse, op een paar kilometer van Noordwijkerhout. Hij was de oudste van elf kinderen. In 1957 werd hij in Rotterdam tot priester gewijd. De bisschoppen wezen hem aan als lid van het concilie voor de derde, vierde en zesde zitting.

Hij hoorde bij de kleine groep die het niet eens was met de koers van de meerderheid. Die minderheid twijfelde of de vergadering wel de echte katholieken van Nederland vertegenwoordigde. Ze verweten secretaris Goddijn dat hij de publieke opinie via de media stuurde.

Ik heb geprobeerd beide kanten te lezen. Wat opvalt, is dat beide groepen geloofden dat ze de kerk trouw waren. De ene groep zocht trouw in vernieuwing, de andere in vasthouden aan wat de wereldkerk leerde. Aan welke kant zou jij gezeten hebben, als je in die zaal had gezeten?

ZEVEN JANUARI 1970

In januari 1970 kwam het Pastoraal Concilie bijeen voor zijn vijfde, voorlaatste zitting. Op de agenda stond het ambt van de priester, en daarmee het celibaat.

Het celibaat is de verplichting voor rooms-katholieke priesters in de westerse kerk om niet te trouwen. In de Bijbel noemt Paulus het ongehuwd blijven een gave, en hij schrijft er direct bij: *maar ieder heeft zijn eigen genadegave van God, de één op deze wijze, de ander op die wijze.* (1 Korinthe 7:7). De vraag was of die gave voor elke priester verplicht moest zijn.

Het rapport over het ambt werd in de zaal verdedigd door de bekende dominicaan en theoloog Edward Schillebeeckx. In een bespreking van de herinneringen van Goddijn staat dat hij dat “niet erg sterk” deed. Het rapport werd begin januari aanvaard.

Volgens een Duits kerkblad viel het besluit op 7 januari 1970. De vergadering sprak zich uit voor het afschaffen van het verplichte celibaat, en voor de terugkeer van priesters die getrouwd waren. De uitslag noemde de aartsbisschop van Utrecht in 2017, bij het zestigjarig priesterjubileum van Simonis: negentig stemmen voor, zes tegen. De acht aanwezige bisschoppen onthielden zich van stemming. Simonis was een van de zes die tegen stemden.

Die cijfers heb ik maar in één bron gevonden. Dat de meerderheid overweldigend was, staat in alle bronnen die ik las.

DE LEGE STOEL VAN DE INTERNUNTIVS

Volgens het Katholiek Documentatiecentrum was dit de zitting met de meeste internationale belangstelling.

Eén man liet zien hoe Rome erover dacht. De internuntius Angelo Felici was de vertegenwoordiger van de paus in Nederland, een soort ambassadeur van het Vaticaan. Het Katholiek Documentatiecentrum schrijft dat hij de zitting over het celibaat boycotte. Volgens Wikipedia verliet hij de zaal uit protest toen het voorstel in stemming kwam. Vanaf dat moment was het conflict met Rome voor iedereen zichtbaar.

De bisschoppen stonden voor een moeilijke keuze. Zij hadden het concilie zelf gewild. Nu sprak de vergadering zich uit voor iets waarvoor de paus vooraf had gewaarschuwd. Volgens Wikipedia namen de bisschoppen het standpunt op 19 januari 1970 over. Die datum heb ik niet in een tweede bron gevonden. Wel blijkt uit de brief die de paus twee weken later schreef, dat er uit Nederland openbare verklaringen waren gekomen die hem zorgen baarden.

EEN BRIEF AAN KARDINAAL VILLOT

Op 2 februari 1970 schreef paus Paulus VI een brief aan zijn staatssecretaris, kardinaal Jean Villot. De brief staat nog altijd op de website van het Vaticaan. Hij ging over Nederland.

De paus noemde de Nederlandse kerk een zeer verdienstelijk deel van het lichaam van Christus. Hij vroeg zich af of hij zelf ergens tekort was geschoten. Maar over de zaak zelf was hij duidelijk. De band tussen priesterschap en celibaat noemde hij een uiterst kostbaar en onvervangbaar goed voor de Latijnse kerk. De argumenten uit Nederland vond hij niet overtuigend. Priesters die getrouwd waren, kon de kerk het ambt niet teruggeven. Over het wijden van oudere getrouwde mannen in gebieden met grote nood had hij ernstige bedenkingen. Hij vroeg de Nederlandse bisschoppen om de zaak samen met Rome opnieuw te bekijken, in gebed en in liefde.

Kardinaal Alfrink ging naar Rome. Hij moest proberen om voor Nederland de koppeling tussen ambt en celibaat los te maken. Het lukte niet. Een recensent van het grote boek dat Paul Hamans in 2018 over het concilie schreef, ziet in die mislukte reis en de benoemingen daarna het begin van een polarisatie die lang zou duren. Ook de goede band tussen Alfrink en paus Paulus VI raakte verloren.

In de loop van 1970 kwam de vergadering nog één keer bijeen. Daarna was het Pastoraal Concilie voorbij. Het Pastoraal Instituut sloot in 1972 zijn deuren.

EEN KAPELAAN WORDT BISSCHOP

Op 30 december 1970, bijna een jaar na de stemming, benoemde paus Paulus VI een nieuwe bisschop van Rotterdam. Het was Ad Simonis, de kapelaan die in Noordwijkerhout tegen had gestemd. Zijn opvolger noemde de benoeming later onverwacht.

Op 20 maart 1971 werd Simonis in Rotterdam tot bisschop gewijd. Kardinaal Alfrink was een van de bisschoppen die hem de handen oplegden. Dat beeld blijft bij me hangen: de voorzitter van het instituut dat het concilie had georganiseerd, die de man wijdde die er tegen had gestemd.

Een jaar later volgde een tweede benoeming. In 1972 werd Joannes Gijsen bisschop van Roermond. Volgens een levensschets op Wikipedia was ook hij een tegenstander geweest van de koers van het concilie. Dezelfde tekst vertelt dat Alfrink naar Rome reisde om bezwaar te maken, en te horen kreeg dat hij Gijsen zelf moest wijden. Dat verhaal heb ik in geen tweede bron kunnen controleren.

Beide benoemingen veroorzaakten volgens historicus Ton van Schaik “heel wat publiek rumoer”. Wie op vernieuwing had gehoopt, zag er een rem in. Wie het concilie te ver vond gaan, zag er herstel in. Het Katholiek Documentatiecentrum schrijft dat Rome na het concilie zijn standpunt verhardde en via bisschopsbenoemingen vernieuwing tegenhield. Een terugblik in het tijdschrift Ons Erfdeel zegt dat de aanpak van Noordwijkerhout in Rome als een provocatie werkte. Beide zinnen zijn waar, en ze laten zien hoe verschillend dezelfde jaren beleefd werden.

“EEN HEUSE GODSDIENSTOORLOG”

Simonis werd later aartsbisschop van Utrecht en in 1985 kardinaal. Zijn standpunt bracht hem veel kritiek en spot, ook binnen de kerk. Over de jaren na het concilie zei hij vaak dat het “een heuse godsdienstoorlog” was. Zo vertelde zijn opvolger het in 2017.

Het woord oorlog is groot, en het was zijn eigen woord. Priesters die waren getrouwd, kregen hun ambt niet terug. De meerderheid van Noordwijkerhout zag haar besluit nergens uitgevoerd. En de

minderheid die tegen had gestemd, kreeg in de bisschoppen die nu kwamen een stem, maar ook de kritiek die daarbij hoorde.

In januari 1980 riep paus Johannes Paulus II de Nederlandse bisschoppen bijeen voor een bijzondere synode in Rome, onder zijn eigen voorzitterschap. Daar kozen de bisschoppen met meerderheid voor de lijn van de wereldkerk, ook op het punt van het celibaat. Een Duits kerkblad schreef in 2020 dat de besluiten van Noordwijkerhout daarmee dode letter werden.

Alfrink was toen al met emeritaat. Hij overleed in 1987.

WAT ER VAN LEEUWENHORST OVER IS

Het is moeilijk om over het Pastoraal Concilie te schrijven zonder partij te kiezen. Ik heb het geprobeerd. Wat ik zie, zijn mensen die allemaal van de kerk hielden en het pijnlijk oneens waren over wat die liefde vroeg. Een kardinaal die tussen zijn eigen gelovigen en zijn vriend in Rome stond. Een kapelaan die tegen de stroom in stemde en daar later een hoge prijs voor betaalde, in spot en kritiek. Priesters die wilden trouwen en hun roeping wilden houden.

Het Katholiek Documentatiecentrum schrijft dat het concilie geschiedenis is wat de concrete resultaten betreft. Als experiment, een kerk die met al haar leden tegelijk vergaderde, kan het er nog eens betekenis krijgen.

Als je vandaag over de Langelaan rijdt, zie je een hotel met een grote parkeerplaats tussen de bollenvelden. Achter de ramen wordt nog altijd vergaderd. In de buurt ligt onder de grond wat er over is van een klooster waar zusters drie eeuwen lang baden. En ergens op deze plek zaten in januari 1970 ruim honderd mensen bij elkaar, die voor of tegen stemden of zich onthielden.

GA ER ZELF HEEN

Het hotel en congrescentrum NH Noordwijk Conference Centre Leeuwenhorst ligt aan de Langelaan 3 in Noordwijkerhout, tussen de bollenvelden. Het is een gewoon hotel; je kunt er eten of iets drinken. Er is geen gedenkteken voor het Pastoraal Concilie en de website vertelt niets over de geschiedenis van het gebouw. Of het complex uit 1962 nog helemaal overeind staat, heb ik niet kunnen nagaan. Kijk voor bereikbaarheid en openingstijden op de website van NH Hotels.

Wie iets van het oude klooster wil zien, gaat naar de Leeweg. Bij nummer 19 staan twee stenen hekpijlers uit de achttiende eeuw met het opschrift “Leeuwenhorst”, een rijksmonument. De hoge zandrug van het klooster en de oude lanen zijn in het landschap nog te herkennen.

In de buurt ligt landgoed Nieuw Leeuwenhorst van Zuid-Hollands Landschap. De VVV van Noordwijk beschrijft er een boswandeling langs een vijver die ooit een Duitse tankgracht was, en langs plekken die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog. In het voorjaar kun je de reis combineren met de bloeiende bollenvelden.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de abdij Leeuwenhorst (13e tot 16e eeuw) op deze plek; de bouw van het kleinseminarie van het bisdom Rotterdam (grond gekocht 1958, klaar 1962) en het gebruik als congrescentrum vanaf eind jaren zestig; de opzet van het Pastoraal Concilie (geopend november 1966, zes plenaire zittingen 1968 tot 1970 in Noordwijkerhout); de rol van Walter Goddijn en kardinaal Alfrink; de overweldigende meerderheid tegen het verplichte celibaat in januari 1970; de boycot door internuntius Felici; de brief van Paulus VI van 2 februari 1970; de benoeming van

Simonis op 30 december 1970 en zijn wijding op 20 maart 1971; het publieke rumoer rond de benoemingen van Simonis en Gijsen; de synode van 1980.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de exacte uitslag (90 voor, 6 tegen, acht bisschoppen onthielden zich) en de tegenstem van Simonis, verteld door zijn opvolger in 2017; de uitdrukking “een heuse godsdienstoorlog”, door Simonis zelf gebruikt.

Onbevestigd: de datum 7 januari 1970 (één bron); de datum 19 januari 1970 voor het standpunt van de bisschoppen (alleen Wikipedia); de reis van Alfrink naar Rome om de benoeming van Gijsen te betwisten (alleen Wikipedia); de verkoopcijfers van De Nieuwe Katechismus (alleen Wikipedia); of het seminariegebouw uit 1962 nog in zijn geheel bestaat.

Duiding: of Rome met de benoemingen de Nederlandse kerk redde of afremde, hangt af van wie je het vraagt. De bronnen van beide kanten zijn het erover eens dat de polarisatie daarna lang duurde.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Katholiek Documentatiecentrum, Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie
2. Katholiek Documentatiecentrum, Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie
3. Katholiek Documentatiecentrum, Klein-seminarie Leeuwenhorst, Noordwijkerhout
4. Ton H.M. van Schaik, recensie van W. Goddijn, Kardinale kwesties (BMGN, 2005)
5. Simon Beentjes, recensie van P. Hamans, Het pastoraal concilie (Tijdschrift voor Theologie, 2020)
6. Aartsbisdom Utrecht, toespraak bij 60 jaar priesterschap van kardinaal Simonis (2017)

7. Aartsbisdom Utrecht, Biografie Adrianus kardinaal Simonis
8. Paulus VI, brief aan kardinaal Villot over het kerkelijk celibaat, 2 februari 1970
9. Larousse, Journal de l'année 1970, La vie religieuse
10. Frans Oudejans over Van Schaik, Alfrink, een biografie (Ons Erfdeel, 1999)
11. Ons Erfdeel, jaargang 49 (2006), "Toch vrij verschillend"
12. Ton H.M. van Schaik, Kardinaal Bernard Alfrink (1900-1987) en Utrecht
13. Polygoon, installatie van mgr. Alfrink tot aartsbisschop van Utrecht, 4 december 1955
14. Konradsblatt, via IHU Unisinos, 5 februari 2020
15. Maarten van den Bos, "Een doodgewoon Rooms boek?" (Trajecta, 2021)
16. Katholiek Documentatiecentrum, archief Hoger Katechetisch Instituut
17. Wikipedia, Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie
18. Wikipedia, Joannes Gijzen
19. Wikipedia, Dutch Catechism
20. Gemeente Noordwijk, cultuurhistorisch onderzoek Oud Leeuwenhorst
21. Monasteries Geoplaza (VU), Leeuwenhorst
22. Rijksmonumentenregister, monument 30775
23. Noordwijk.info, boswandeling Nieuw Leeuwenhorst
24. NH Hotels, NH Noordwijk Conference Centre Leeuwenhorst

Biddinghuizen: vijfhonderd kampeerders en een veld in de polder

Aan de Spijkweg in Biddinghuizen, midden in de Flevopolder, rijzen de achtbanen van Walibi Holland boven het vlakke land uit. Naast het pretpark ligt een evenemententerrein van ongeveer tachtig hectare. In de zomer staat Lowlands er, het popfestival. Ook Defqon.1 wordt er gehouden.

Maar in het pinksterweekend van mei staat er iets anders. Van 22 tot en met 25 mei 2026 hield Stichting Opwekking hier voor de zeshenvijftigste keer haar Pinksterconferentie. Het thema was “Ik ben”, naar de naam die God aan Mozes bekendmaakte bij de brandende struik. Er waren meer dan vijftientig seminars, verdeeld over zeven leerlijnen. De organisatie had op een record gerekend. Een jaar eerder hadden de auto's op weg naar Biddinghuizen in een lange file gestaan, en dit keer kwamen er extra toegangswegen en vaste tijdvakken om aan te komen.

Vanaf de ingang loopt de Boulevard, onder een loopbrug door. Op het hoofdterrein ligt de Plaza, het drukke plein dat naar alle andere onderdelen leidt. In een grote tent, de EXPO, staan ongeveer vijftig organisaties met een kraam: zendingswerk, hulpverlening, Bijbel-

scholen. Er is een programma voor kinderen, voor tieners en voor jongeren. In de Bijzondere Mensen Tent komen mensen met een verstandelijke beperking samen. De organisatie spreekt van ongeveer zestigduizend bezoekers per jaar.

Het begon in 1971 met ongeveer vijfhonderd mensen op een gezinskamp. Hoe werd een kampeerweekend een van de grootste festivals van Nederland? Om dat te begrijpen moet je verder terug, naar een man die het Leger des Heils verliet.

EEN OUD-SOLDAAT IN AMSTERDAM

In 1907 begon in Amsterdam iets wat later de pinksterbeweging in Nederland zou heten. De man die het in gang zette, heette Gerrit Polman. Hij was soldaat geweest in het Leger des Heils. Samen met zijn vrouw leidde hij tot ongeveer 1930 de Pinkstergemeente in Amsterdam, het centrum van de eerste Nederlandse pinkstergelovigen.

Wat is een pinkstergemeente? Het is een kerk die veel nadruk legt op het werk van de Heilige Geest, zoals de Bijbel dat beschrijft in het boek Handelingen. Daar staat hoe de eerste volgelingen van Jezus op het joodse Pinksterfeest bij elkaar waren: *En toen de dag van het Pinksterfeest vervuld werd, waren zij allen eensgezind bijeen.* (Handelingen 2:1). Daarna kwam de Geest over hen. Pinkstergelovigen verwachten dat God vandaag nog op die manier werkt, met genezing, profetie en spreken in tongen, een vorm van bidden in een taal die de bidder zelf niet kent.

Lange tijd bleef de beweging klein. Een telling die later door onderzoekers werd gebruikt, komt voor 1920 uit op 272 aanhangers in heel Nederland. In 1960 waren het er 5.590. De meeste Nederlanders hadden er nooit van gehoord, en wie er wel van wist, vond het vaak vreemd.

In 1952 sloot een aantal gemeenten zich aaneen in een broederschap, een samenwerkingsverband. In 1948 was ook de Evangelische Alliantie opgericht, een verband voor protestanten die het persoonlijk geloof en de Bijbel voorop stelden, uit verschillende kerken. Het waren kleine stappen. In de jaren vijftig kwam er beweging.

EEN AMERIKAAN EN EEN UTRECHTSE JONGEN

In 1958 kwam de Amerikaanse evangelist T.L. Osborn naar Nederland. Een inventaris van het archief van de Broederschap van Pinkstergemeenten, gemaakt door de Vrije Universiteit, zegt dat zijn campagne de Nederlandse pinksterbeweging “een geweldige impuls” gaf. In 1961 was het ledental van de Broederschap in twee jaar verdubbeld, tot vijftig voorgangers.

In die jaren ontstonden ook nieuwe bewegingen. Karel Hoekendijk leidde Stromen van Kracht. Johan Maasbach bouwde zijn Wereldzending op. En Karels zoon Ben ging ook preken.

Ben Hoekendijk was in 1938 in Baarn geboren. Volgens de levensbeschrijvingen die over hem bestaan, preekte hij in 1956 met een jongerengroep op straat in Utrecht en was hij in 1958 betrokken bij de campagne van Osborn. In augustus 1959 hield hij zijn eerste eigen tentcampagne, op het Janskerkhof in Utrecht. Die laatste details komen uit één levensbeschrijving en heb ik niet in een tweede bron teruggevonden.

Datzelfde jaar trouwde hij met Wiesje Hijink. Haar naam komt in dit verhaal nog terug, bij de liederen.

EEN BLAD DAT OPWEKKING HEETTE

In 1960 begon Ben Hoekendijk een blad. Hij noemde het Opwekking. Een opwekking is in de taal van christenen een tijd waarin veel mensen tot geloof komen en het kerkelijk leven opbloeit.

Rond het blad groeide een werk met tentcampagnes en jongeren-bijeenkomsten, in Nederland en in België. Het droeg eerst de naam Ben Hoekendijk Evangelisatie Campagnes. Wie het samen opzetten, staat in de berichten die bij zijn overlijden verschenen: Ben en Wiesje, en zijn zus Else met haar man Peter Vlug. De stichting zelf noemt april 1960 als begin. Volgens de Engelstalige Wikipedia kreeg het werk in 1974 de naam van het blad: Opwekking.

Van 1972 tot 1979 organiseerde de stichting de One Way Days in de Jaarbeurs in Utrecht. De eerste keer kwamen er volgens de stichting ongeveer vierduizend jongeren. Later liep dat op tot ongeveer vijftienduizend.

EEN GEZINSKAMP MET VIJFHONDERD MENSEN

In 1971 kwamen ongeveer vijfhonderd mensen bij elkaar voor een kamp in het pinksterweekend. Het heette toen de Nationale Gezins-Camp meeting. Een campmeeting is een Amerikaans woord voor een samenkomst van meerdere dagen waarbij mensen in tenten slapen en samen preken horen en zingen.

Hier lopen de bronnen uiteen. De stichting zelf schrijft dat het begon op De Harskamp, op de Veluwe, en daarna verhuisde naar De Dikkenberg en de Paasheuvel. Een historicus van het Katholiek Documentatiecentrum schreef in 2026 dat de eerste editie in Bennekom was. Een journalist schreef in 2018 dat het in Bennekom begon en daarna naar Harskamp ging. De Engelstalige Wikipedia noemt 1972 als eerste jaar, en de NOS rekende in 2017 terug naar 1970. Dat er vijfhonderd mensen waren, noemen drie bronnen. Het jaar 1971 past bij de telling van de stichting: in 2023 was de conferentie de drieënvijftigste, in 2026 de zesenvijftigste.

Een pinksterconferentie was op zichzelf niets nieuws. De Broederschap van Pinkstergemeenten hield er al jaren een, en rond 1961

kwamen daar gemiddeld duizend mensen op af. Het gezinskamp van 1971 was een eigen initiatief, met kampeerders en hun kinderen.

Ook over wie het begon, verschillen de verhalen. De ene bron noemt de echtparen Hoekendijk en Vlug. Een andere noemt Ben Hoekendijk en Kees Goedhart. Waarschijnlijk waren er meer mensen bij betrokken dan één naam kan dragen. De NOS vatte het samen als “een kampeeruitje van een klein groepje christenen.”

Ik vind dat eerlijk gezegd een mooi begin. Geen groot plan, geen evenementenbureau. Gezinnen met tenten, een preek, liederen die nog niet in een bundel stonden.

EEN HEUVEL BIJ VIERHOUTEN

Vanaf 1973 vond de conferentie plaats op camping De Paasheuvel bij Vierhouten, op de Veluwe. Dat bleef zo tot en met 1995.

De groei kwam snel. Volgens de eigen geschiedschrijving van Opwekking waren er in 1983 vijftienduizend bezoekers, in 1987 twintigduizend en in 1988 vijfentwintigduizend. Daarna schommelde het rond de dertigduizend. Dat zijn cijfers van de organisatie zelf. Een onafhankelijke telling uit die jaren heb ik niet gevonden.

De pinksterbeweging als geheel groeide mee. Dezelfde onderzoekstelling die ik eerder noemde, komt voor 1971 uit op 17.480 aanhangers, voor 1981 op 34.190 en voor 1989 op ongeveer zeventigduizend, verdeeld over zo’n vijfhonderd gemeenten. Ook de evangelische beweging werd zichtbaarder: in 1976 kwam de Evangelische Omroep er.

Een lezer schreef in 2023 onder een artikel op internet dat hij twee keer in Vierhouten was geweest. Hij herinnerde zich vooral

de drukte, de kou, de regen en de modder. Ook dat hoort bij de geschiedenis van zo'n weekend.

ZESTIG LIEDEREN IN EEN DUN BOEKJE

Wat mensen van Opwekking mee naar huis namen, waren vaak de liederen. In de pinkstergemeenten zong je in die jaren uit de Zangbundel van Johannes de Heer of uit Glorieklokken. Daar stonden weinig aanbiddingsliederen in, liederen waarin je God zelf toezingt. Wiesje Hoekendijk zag dat als een gemis. Zij leidde de samenzang en bracht nieuwe liederen in, eerst Nederlandse, later vertalingen uit het Engels.

In 1978 verscheen de eerste bundel Opwekkingsliederen, met de nummers 1 tot en met 60. Elk jaar kwamen er liederen bij. In 1990 waren het er ruim driehonderd. In 2016 telde de bundel 795 nummers. Nu zijn het er meer dan negenhonderd. De nieuwe liederen worden elk jaar op de Pinksterconferentie voor het eerst gezongen. In de weken daarna klinken ze in kerken door het hele land.

De liederen werden ook opgenomen. De eerste cd's ontstonden tijdens de Pinksterconferentie zelf. Vanaf het begin van de jaren negentig gebeurde dat op het Zangfestijn in maart, eerst in De Bron in Dalfsen en sinds 2009 in De Kroeze Danne in Ambt Delden. In 2023 werd cd nummer 47 opgenomen, met dertien nieuwe liederen.

Eén getal ontbreekt. In 2007 sloeg de stichting nummer 666 over. Dat getal staat in het Bijbelboek Openbaring als het getal van het beest, en het zou het laatste nummer op alle bundels en cd's zijn geworden.

Zing jij weleens een Opwekkingslied? Dan ben je niet de enige. Eerst werden ze alleen in pinkstergemeenten gezongen. Nu worden ze ook in veel andere kerken in Nederland gezongen.

EEN TERREIN DAT VOOR SCOUTS WAS AANGELEGD

In 1971, het jaar van het eerste gezinskamp, ging in de Flevopolder een ander park open: De Flevohof. Het was een park over landbouw en veeteelt, populair bij schoolreisjes. Twintig jaar later liep het slecht. In 1993 ging de Flevohof failliet. In het najaar van dat jaar kocht het Belgische bedrijf Walibi het terrein. Op 7 mei 1994 ging het open als Walibi Flevo, met achtbanen.

Het grote veld naast het park werd in 1994 en 1995 ingericht voor scouting. Er waren twee grote kampen: EuroJam in 1994 en de wereldjamboree in 1995, met scouts uit de hele wereld. Daarna lag er een terrein dat geschikt was voor tienduizenden kampeerders.

Opwekking zocht precies zo'n plek. Vierhouten was te klein geworden. In 1996 verhuisde de Pinksterconferentie naar Biddinghuizen. Vanaf dat jaar stonden de tenten in de polder.

In 1993 was er dus nog geen Opwekking in Biddinghuizen. Dat jaartal wordt weleens genoemd, maar het is het jaar waarin de Flevohof failliet ging. Alle bronnen die ik heb gelezen, noemen 1996 voor de verhuizing.

MODDER, HITTE EN EEN GROTE TENT

Hoe ziet zo'n weekend er van binnen uit? Een journalist van het blad Het Goede Leven liep er in 2018 rond. Hij beschreef een geïmproviseerde camping met eenvoudig sanitair, lange rijen en flinke afstanden tussen de tent en de samenkomsten. Afhankelijk van het weer is het modderig of juist heel heet. Er stond een Grote Tent voor de hoofdsamenkomsten, twee tenten voor seminars, concerttenten en de Bijzondere Mensen Tent.

Hij noteerde ook de getallen die de organisatie hem gaf: ongeveer twintigduizend kampeerders, met op zaterdag en vooral zondag

zo'n vijfendertigduizend dagjesmensen erbij. Het terrein kon tegelijk maximaal 55.000 mensen hebben. De NOS meldde later dat er in 2018 ongeveer 75.000 bezoekers waren geweest. Het verschil zit waarschijnlijk in de manier van tellen: wie er tegelijk is, of wie er over vier dagen bij elkaar komt. Alle aantallen in dit hoofdstuk komen van de organisatie, ook als een krant ze overneemt.

Een vrijwilliger van zevenentwintig vertelde de NOS in 2022 wat haar opviel: "Drank en drugs zijn hier streng verboden." Er wordt geen alcohol verkocht. Op zondagochtend vierten de bezoekers het avondmaal, waarbij Jezus' dood wordt herdacht met brood en druivensap.

In de jaren negentig trok Ben Hoekendijk zich terug uit het werk van de stichting. In 1990 had zijn zwager Peter Vlug de leiding al overgenomen. In 1999 werd Joop Gankema directeur. Op de conferentie komen bezoekers uit veel verschillende kerken. In 2018 zei de organisatie dat ze niet precies wist hoeveel er uit protestantse of katholieke kerken kwamen, maar dat ze het gevoel had dat die in de meerderheid waren.

"EVANGELISCH FEESTJE"

Niet iedereen was blij met deze groei. Een historicus van het Katholiek Documentatiecentrum schreef in 2026 dat de katholieke pers, en ook de Volkskrant, er kritisch over schreef. Het woord dat hij aanhaalt, is "evangelisch feestje." Pas vanaf de jaren negentig gaven de Katholieke Charismatische Vernieuwing en het blad De Bazuin er meer aandacht aan.

Ook in protestantse kerken was er kritiek, vooral op de liederen. De teksten zouden te eenvoudig zijn, te veel lof en te weinig klacht bevatten, en mensen in een snelle emotie brengen. Waar een band het orgel verving, vonden sommigen de muziek te werelds. Een

journalist noteerde in 2018 de kritiek dat de bundel een eenzijdig “hosanna”-karakter zou hebben. De uitgever antwoordde dat de bundel nooit bedoeld was als de enige bundel voor een kerk.

In 2008 boog de synode van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), de hoogste kerkelijke vergadering van dat kerkverband, zich over de vraag of Opwekkingsliederen in de eredienst mochten klinken. De uitkomst was voorzichtig. De liederen mochten bij bijzondere diensten of momenten worden gezongen. Er kwam een handreiking bij, die waarschuwde voor “onbijbelse overwinningstheologie”, het idee dat een christen altijd van overwinning naar overwinning gaat. In 2009 verscheen een beperkte lijst met liederen. Al in 2008 verscheen bij de Gereformeerde Bond, een orthodoxe stroming in de Hervormde Kerk, een bijdrage met de vraag: *Zijn Opwekkingsliederen kerkliederen?*

Ik schrijf dit niet om iemand gelijk te geven. Ik begrijp de mensen die deze liederen graag zingen, en ik begrijp ook de mensen die bij de Psalmen blijven. Het zegt iets dat de vraag zo serieus werd genomen. Een liedbundel uit een tent op de Veluwe was een zaak voor synodes geworden.

In de liederen is wel iets veranderd. Volgens Wikipedia wordt er bij de keuze meer gelet op evenwicht. Nummer 778, “Hoe lang o Heer”, is een vrije berijming van Psalm 13, een psalm vol klacht.

EEN COLLECTE VAN EEN MILJOEN

Op 1 mei 2020 overleed Ben Hoekendijk in Harderwijk, eenentachtig jaar oud. Bij zijn overlijden schreef de stichting: “God is een God van generaties en werkt door mensen heen.” De berichten in de christelijke pers noemden hem de man die het blad, de stichting en de conferenties had laten beginnen.

Drie jaar later, in mei 2023, kwamen er volgens de organisatie ongeveer zestigduizend mensen naar Biddinghuizen. Het thema was “Maar wij zien Jezus”, naar Hebreëën 2:9. Ruim 330.000 mensen keken via internet mee, en de meeste samenkomsten en seminars bleven tot 1 september terug te kijken. De collecte op maandag bracht 1.011.101 euro op voor zendings- en evangelisatiewerk, een record. In 2025 meldde de organisatie opnieuw ongeveer zestigduizend bezoekers, van wie ongeveer de helft kampeerde en meer dan de helft jonger was dan dertig.

Als ik deze getallen lees, blijf ik met een vraag zitten. Tienduizenden mensen kiezen ervoor om een lang weekend in een tent te slapen, in modder of hitte, om te zingen, te luisteren en te bidden. Wat dat betekent voor de gewone zondag in hun eigen kerk thuis, kan geen bezoekersaantal vertellen.

HETZELFDE GRAS, TWEE MAANDEN LATER

Na het pinksterweekend gaan de tenten weer weg. Ruim twee maanden later staat op hetzelfde terrein Lowlands, met andere muziek en ander publiek. Een bezoeker van Opwekking vertelde de NOS in 2022 dat Lowlands hem een beetje te druk was.

Wie op een gewone dag over de Spijkweg rijdt, ziet de achtbanen van Walibi en het vlakke land eromheen. Van het gezinskamp van 1971, elders in Gelderland, is hier niets te zien. De liederen die toen nog zonder bundel werden gezongen, klinken nu in kerken door het hele land.

En elk jaar met Pinksteren gaan de haringen weer de grond in.

GA ER ZELF HEEN

Het evenemententerrein ligt naast Walibi Holland, aan de Spijkweg 30 in Biddinghuizen, in Flevoland. Het terrein is ongeveer tachtig

hectare groot en wordt gebruikt voor grote evenementen. Het pret-park ernaast, het vroegere Flevohof, is gewoon te bezoeken; kijk voor openingstijden op de website van Walibi Holland.

Wie het moment zelf wil meemaken, moet er in het pinksterweek-end zijn, als kampeerder of met een dagkaart. Kijk voor data, programma en aanmelding op de website van de Pinksterconferentie van Stichting Opwekking. Een groot deel van de samenkomsten is ook via internet te volgen.

Het begin van het verhaal ligt op de Veluwe. Bij Vierhouten werd de conferentie van 1973 tot en met 1995 gehouden, op camping De Paasheuvel.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): het begin van de Nederlandse pinksterbeweging in 1907 met Gerrit Polman in Amsterdam; de Osbornecampagne van 1958 als impuls; het blad Opwekking vanaf 1960; de oprichting door Ben en Wiesje Hoekendijk met Peter en Else Vlug, voortgekomen uit de Ben Hoekendijk Evangelisatie Campagnes; een eerste conferentie met ongeveer vijfhonderd mensen in het begin van de jaren zeventig; de periode op De Paasheuvel bij Vierhouten; de verhuizing naar het Walibi-evenemententerrein in Biddinghuizen in 1996 omdat Vierhouten te klein werd; de eerste liedbundel in 1978; het overlijden van Ben Hoekendijk op 1 mei 2020; de 53e editie in 2023 en de 56e in 2026; de kritiek uit de katholieke pers en het besluit van de vrijgemaakte synode in 2008.

Alleen uit de eigen geschiedschrijving van Opwekking of één bron: de oprichtingsmaand april 1960; de naam Opwekking vanaf 1974; de aantallen bij de One Way Days; de groeicijfers voor 1983, 1987 en 1988; de jaartallen 1973 tot en met 1995 voor Vierhouten; de

tentcampagne op het Janskerkhof in 1959; de rol van Wiesje Hoekendijk bij de eerste bundels; alle bezoekersaantallen en de collecte-opbrengst, die van de organisatie komen.

Onbevestigd of betwist: de plaats van de eerste conferentie (De Harskamp of Bennekom) en de volgorde van de eerste locaties; het jaar van de eerste conferentie (1971 volgens de meeste bronnen, 1972 of 1970 volgens andere); wie precies de initiatiefnemers van het gezinskamp waren; het jaartal 1993 voor de komst naar Biddinghuizen, dat door geen enkele gevonden bron wordt gesteund.

Duiding: de bezoekersaantallen worden op verschillende manieren geteld, per dag, tegelijk of over het hele weekend. Daardoor lopen de getallen voor hetzelfde jaar uiteen, zoals in 2018 (55.000 tegelijk tegenover ongeveer 75.000 in totaal).

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Stichting Opwekking, Het verhaal van Opwekking: 1971
2. Opwekkingsmuziek, Ontstaan van de Opwekkingsliederen
3. Katholiek Nieuwsblad, "Opwekking: van 'evangelisch feestje' naar moment van verbinding" (22 mei 2026)
4. NOS, "Opwekking-festival begint" (4 juni 2022)
5. NOS, "Pinksteren: festivals, festivals en nog eens festivals" (2 juni 2017)
6. Het Goede Leven, "Een stukje hemel op aarde in de polder" (mei 2018)
7. Revive, "Oprichter van stichting Opwekking Ben Hoekendijk (81) overleden" (4 mei 2020)
8. EO, "Ben Hoekendijk op 81-jarige leeftijd overleden"
9. Nederlands Dagblad, "Ben Hoekendijk, mede-oprichter van Opwekking, overleden"
10. Wikipedia, Ben Hoekendijk (startpunt)

11. Wikipedia, Opwekkingsliederen (startpunt)
12. C. van der Laan, Inventaris archief Broederschap van Pinkstergemeenten, HDC Vrije Universiteit (2020)
13. Joop Vernooij, "Pentecostalism and Migration: The Dutch Case" (2004)
14. Paul van der Laan, "Het appèl van de Pinksterbeweging na 100 jaar" (2006)
15. Evangelical Focus, "Over 60,000 gathered at the Opwekking conference" (2 juni 2023)
16. Livenet, verslag Opwekking 2023
17. EO, Pinksterconferentie Opwekking 2024
18. Revive, Pinksterconferentie Opwekking "Ik ben" (22 mei 2026)
19. Groot Nieuws Radio, "Opwekking 2026: minder files, meer verdieping"
20. Mens & Gezondheid, Pinksterconferentie Opwekking: geschiedenis
21. Pinksterconferentie, flyer voor standhouders 2026
22. Wikipedia, Walibi Holland (startpunt)
23. Walibi Holland, spreekbeurtpakket 2020
24. Go-Kids Flevo, Walibi Holland
25. Steunpunt Liturgie GKv, notitie "Liederen en gezangen" (2016)
26. G. van den Brink, "Zijn Opwekkingsliederen kerkliederen?" (2008), VU Research Portal

Utrecht: eenenvijftig stemmen in de Jacobikerk

Wie door de Sint Jacobsstraat in Utrecht loopt, ziet op nummer 171 een middeleeuwse kerk met een toren die half in het gebouw lijkt te zitten. Op de windwijzer staat een schelp. Ook op andere plekken aan de kerk kom je die schelp tegen, het teken van de pelgrims die naar Santiago de Compostela lopen. Voor veel Nederlandse pelgrims begint die tocht hier, bij de Jacobikerk. Om de hoek, aan het Sint Jacobskerkhof, zit het genootschap dat hen op weg helpt.

Binnen zie je drie beuken die even hoog zijn, een preekstoel van rond 1600 en een middeleeuws koorhek dat over de volle breedte van de kerk loopt. Onder het orgel ligt de grafsteen van Hubert Duyfhuys. Hij was de eerste predikant die hier preekte nadat de kerk rond 1580 protestants was geworden. Daarvoor was de Jacobikerk eeuwenlang een katholieke parochiekerk.

Op zondag komt hier een wijkgemeente van de Protestantse Kerk samen. Er zijn concerten en bruiloften. Niets in het gebouw herinnert aan wat er op vrijdag 12 december 2003 gebeurde. Toch zaten hier die dag vijfenzeventig mannen en vrouwen bij elkaar die moesten beslissen of de Nederlandse Hervormde Kerk zou blijven bestaan.

Aan het eind van de middag lag de uitslag er. Eenenvijftig stemmen voor, vierentwintig tegen. Voor een besluit van deze orde was tweederde nodig. Dat betekende dat er niet meer dan vierentwintig tegenstemmen mochten zijn. Het besluit haalde de grens net.

Het verhaal begint ruim veertig jaar eerder, in dezelfde stad.

ACHTTIEN HANDTEKENINGEN OP PINKSTEREN

Om te snappen waarom er in 2003 gestemd moest worden, moet je weten dat protestants Nederland al heel lang verdeeld was. In 1834 trok een groep onder leiding van ds. Hendrik de Cock in Ulrum weg uit de Hervormde Kerk. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw volgde een tweede groep, onder Abraham Kuyper. Op 17 juli 1892 gingen die twee groepen samen in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Sindsdien stonden er twee grote protestantse kerken naast elkaar, die allebei teruggingen op dezelfde Reformatie.

Met Pinksteren 1961 kwam er een oproep om daar een eind aan te maken. Hij was ondertekend door negen hervormde en negen gereformeerde predikanten. Ze werkten allemaal in de evangelisatie, het werk onder mensen die buiten de kerk stonden. Het plan was ontstaan rond twee evangelisatiebladen, *De Open Deur* en *Onderweg*. Van de zevenentwintig predikanten die waren uitgenodigd, tekenden er achttien. Zo kregen ze hun naam: De Achttien.

Onder hen waren ds. H.M. Kuitert, ds. T. Poot en ds. F.J. Pop, die later voorzitter van de groep werd. Hun boodschap was kort. De scheiding tussen beide kerken, schreven ze, kon “niet langer geduld” worden.

Niet iedereen was blij. Aan gereformeerde kant waren de reacties vooral voorzichtig. Prof. J. Waterink noemde de actie een “uitermate ernstige deraïllement”. Ook de theologen Hendrikus Berkhof en Herman Ridderbos hadden hun twijfels. Bij jongere gereformeer-

den lag dat anders. Het boekje dat bij de oproep hoorde, ging meer dan tienduizend keer over de toonbank.

ZATERDAG 26 MEI 1962, DE JAARBEURS

Een jaar later kwamen De Achttien bijeen in de Jaarbeurs in Utrecht. Op zaterdag 26 mei 1962 kwamen er ruim vierduizend vijfhonderd mensen naar hun congres. Prinses Irene was erbij. Berkhof, die eerder nog twijfelde, hield een toespraak, net als prof. W.F. de Gaay Fortman. De dag eindigde met een oproep aan de gemeenten in het land: begin plaatselijk met samenwerken.

Ik had graag geweten in welke hal ze zaten. In 1962 had de Jaarbeurs gebouwen aan het Vredenburg, midden in de stad, en een terrein aan de Croeselaan. De gebouwen aan het Vredenburg zijn verdwenen. Waar die vierduizend vijfhonderd mensen precies zaten, heb ik niet kunnen vinden.

Wat wel vaststaat: deze dag wordt vaak gezien als het begin van wat later Samen op Weg ging heten. Die naam bleef veertig jaar aan het proces hangen.

EEN TUSSENORDE VOOR GEMEENTEN DIE NIET WILDEN WACHTEN

Het ging langzaam. In 1969 vroegen jongeren in een rapport om de kerken uiterlijk in 1980 te verenigen. Dat werd het niet. In 1973 kwamen de synodes van beide kerken voor het eerst samen. Een synode is de landelijke vergadering van een kerk, met afgevaardigden uit het hele land, die besluiten neemt over leer en orde. Zo'n gezamenlijke vergadering heette in de wandeling een combi-synode.

Op sommige plaatsen liep de plaatselijke gemeente voor op de landelijke kerk. Hervormde en gereformeerde gemeenten gingen samen diensten houden en soms ook samen een kerkenraad vormen,

het bestuur van een plaatselijke gemeente. Voor zulke gefedereerde gemeenten kwam er een tijdelijke regeling, de Tussenorde.

In november 1986 spraken de twee synodes uit dat hun kerken zich “in staat van hereniging” bevonden. Vanaf datzelfde jaar keek de Evangelisch-Lutherse Kerk mee, op eigen verzoek. In 1990 werd zij volledig partner. De gezamenlijke vergadering heette vanaf toen de Triosynode. Vanaf 1988 keken ook de Remonstranten mee, een vrijzinnige protestantse kerk. Zij haakten in 1993 af.

PUTTEN: “ONAAANVAARDBAAR”

Het moeilijkste stuk was de kerkorde, het reglement dat vastlegt hoe een kerk bestuurd wordt en waar zij voor staat. Begin jaren negentig lag er een concept. In Putten kwamen ruim zestienhonderd ambtsdragers bijeen uit de kring van de Gereformeerde Bond, de behoudende stroming binnen de Hervormde Kerk. Ze noemden het concept onaanvaardbaar.

De Triosynode nam het in 1993 toch in eerste lezing aan, met 123 stemmen voor en 41 tegen. In 1996 ontstond het Comité voor behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een jaar later bracht het opnieuw in Putten achttienhonderd ambtsdragers bij elkaar.

Wat wilden de critici? Een deel van hen had niets tegen samenwerken. Ze wilden een federatie of een unie, een verband waarin de kerken naast elkaar bleven bestaan. De synodes kozen voor een volledige fusie. Over die keuze zou het tot het einde blijven gaan.

Misschien heb je die jaren zelf meegemaakt in een hervormde of gereformeerde gemeente, of hoorde je je ouders erover praten. Dan weet je dat het om meer ging dan reglementen.

EEN KLEIN VERSCHIL IN DE REGELS

In 2003 deed de Triosynode een toezegging aan de gereformeerde kerken die twijfelden. Zij mochten tot tien jaar na de fusie uit het nieuwe kerkverband stappen zonder hun gebouwen en bezittingen te verliezen.

Die toezegging gold voor gereformeerde gemeenten. Voor hervormde gemeenten die niet mee wilden, stond zo'n regel niet klaar. Wat er met hun gebouwen en bezittingen gebeurde, moest later geregeld worden. Ik kom daar nog op terug.

Bij de gereformeerden werd gepeild wat de kerkenraden wilden. Van de 414 kerken antwoordden er 326 met ja en 31 met ja, mits. Acht zeiden nee, tenzij. Negenenveertig zeiden nee.

VRIJDAG 12 DECEMBER 2003

Op die vrijdag vergaderden de drie synodes elk in een eigen Utrechtse kerk. De gereformeerden zaten in de Nicolaïkerk, de lutheranen in hun eigen Evangelisch-Lutherse Kerk. De hervormde synode zat in de Jacobijkerk.

Er waren die dag ongeveer driehonderd bezoekers en veel pers. Een jaar later vertelde de toenmalige beheerder van de kerk aan het Reformatorisch Dagblad dat er die dag "echt enorme hoeveelheden koffie" waren gedronken. Er werd de hele dag gedebatteerd. Pas aan het eind van de middag werd er gestemd. De beheerder herinnerde zich spanning, en bij het voorlezen van de uitslag even verwarring.

De gereformeerde synode stemde met 67 van de 73 stemmen voor. De lutherse synode had driekwart nodig en haalde dat ruim, met 30 van de 36. Bij de hervormden was het krap: 51 van de 75. Drie kerken hadden ja gezegd.

De hervormde voorzitter, Arie van der Plas, zei tegen de NOS dat de behoudende leden de vereniging met grote zorg tegemoet zagen. Maar, zo vatte een Amerikaanse christelijke nieuwssite zijn woorden samen, de eenheid van de kerk woog zwaarder. De vierentwintig tegenstemmers zagen een kerkscheuring aankomen. Ze kregen gelijk. Op de vraag hoe hij de stemming had beleefd, antwoordde de beheerder later met twee woorden: "Gemengde gevoelens." Hij was blij dat er muurtjes afgebroken werden. Hij zag ook de pijn van de mensen die tegen hadden gestemd.

EEN KONINGIN IN DE DOMKERK

Dezelfde avond was er een dienst in de Domkerk. Koningin Beatrix was er. Ook minister Piet Hein Donner en de katholieke kardinaal Adrianus Simonis zaten in de kerk. De voorzitters van de drie synodes zetten hun handtekening onder de Verklaring van Vereniging.

In de Jacobikerk ligt de grafsteen van de man die er in de zestiende eeuw als eerste protestantse predikant preekte. Ruim vier eeuwen later zat een kardinaal van de katholieke kerk als gast bij de geboorte van een nieuwe protestantse kerk.

Voor de mensen die tegen hadden gestemd, was die avond geen feest.

"DE KERK DER VADEREN"

Wat hadden ze tegen? Hun bezwaren gingen over de grondslag van de nieuwe kerk. De Protestantse Kerk nam de belijdenisgeschriften van de drie kerken samen over. Belijdenisgeschriften zijn de oude teksten waarin een kerk vastlegt wat zij gelooft, zoals de Heidelbergse Catechismus. Bij de gereformeerde teksten kwamen nu de lutherse belijdenissen, de Concordie van Leuenberg, een akkoord uit 1973 tussen Europese lutherse en gereformeerde kerken, en de

Theologische Verklaring van Barmen uit 1934, waarin Duitse christenen zich uitspraken tegen de invloed van het nationaalsocialisme op de kerk.

Voor de bezwaarden betekende dat: teksten die op punten met elkaar en, naar hun overtuiging, met de Bijbel botsen, kregen een plek in het fundament. Ze noemden de nieuwe kerk plureel in plaats van gereformeerd. Zij zagen de fusie als een breuk met “de kerk der vaders”. Ze vonden dat ze niet met een goed geweten mee konden gaan.

Ook een kleine groep gereformeerden bleef buiten de nieuwe kerk. Hun bezwaar was van een andere soort. Ze hadden niets tegen samengaan zelf. Ze misten echte eenheid over de doop, het huwelijk en de kern van het evangelie. En ze vreesden dat de plaatselijke gemeente haar vrijheid zou verliezen aan regels van bovenaf.

De voorstanders zagen het anders. Voor hen ging het om een scheiding die, zoals De Achttien al in 1961 schreven, niet langer te verdragen was. De nieuwe kerk liet ruimte aan gemeenten met een eigen kleur. Ook gemeenten van de Gereformeerde Bond konden erin blijven, en de Bond zelf bleef bestaan als beweging binnen de Protestantse Kerk.

Hier kies ik geen kant. Beide groepen beriepen zich op trouw: de een aan de eenheid van de kerk, de ander aan haar belijdenis. Allebei kostte het iets.

ZATERDAG 1 MEI 2004

Op 1 mei 2004 trad de nieuwe kerkorde in werking. Vanaf die dag bestonden de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk niet meer als afzonderlijke kerken. Ze heetten samen de Protestantse Kerk in Nederland. De eerste preses, de voorzitter van de synode, werd ds. Jan-

Gerd Heetderks, die de gereformeerde synode had voorgezeten. De eerste scriba, de secretaris, werd ds. Bas Plaisier, die dat ambt bij de hervormden had gehad.

Op dezelfde zaterdag zaten elders kerkenraden in noodvergaderingen. In 's-Grevelduin-Capelle had de hervormde kerkenraad unaniem besloten niet mee te gaan. Op 1 mei kwam hij bijeen in een noodclassis, een tijdelijke regionale vergadering van gemeenten die buiten de nieuwe kerk bleven. De predikant zei later tegen het Reformatorisch Dagblad: "Het besluit van 12 december 2003 werd op 1 mei werkelijkheid."

Een week later, op 8 mei, hielden zes gereformeerde kerken in Garderen hun eerste synode. Zij gingen verder als de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland.

ZONDAG 2 MEI: LEGE PLAATSEN

De eerste zondag kwamen de bezwaarde hervormden in veel plaatsen in eigen diensten samen. Vaak was dat een noodlocatie, zoals een sportzaal of een buurthuis.

In 's-Grevelduin-Capelle had de predikant een preek over Psalm 79 klaargelegd, een klaagpsalm. Hij hield hem niet. Het werd een dienst over de apostel Thomas, die de opgestane Jezus ziet en Hem zijn Heere en zijn God noemt.

In Emst preekte de hervormde predikant over een vers uit Exodus. Het volk Israël staat aan de oever van de Rode Zee, met het water voor zich en het leger van Egypte achter zich. *Toen zei de HEERE tegen Mozes: Wat roept u tot Mij? Spreek tot de Israëlieten en zeg dat zij opbreken.* (Exodus 14:15). Hij keek uit over een kerk met veel lege plaatsen, in de consistorie en in de banken. Een scheuring in zijn gemeente, zei hij later, was niet meer tegen te houden geweest.

Hoe zou jij op die zondag gezeten hebben? In een halfvolle kerk die je kende, of in een sporthal met mensen die hetzelfde voelden als jij?

ACHTENDERTIGDUIZEND NAMEN

De nieuwe kerk stelde een Commissie van Bijzondere Zorg in. Die begon in januari 2004 en schreef in 2011 haar eindverslag. Eerst probeerde de commissie bezwaarde gemeenten binnen te houden. Toen dat niet lukte, ging het om het verdelen van wat er was.

In meer dan honderd hervormde gemeenten wilden leden niet mee. Voor 61 gemeenten trof de commissie een regeling, omdat daar een flink deel van de leden overstapte. Uit die 61 gemeenten gingen ongeveer 38.000 mensen naar de nieuwe Hersteld Hervormde Kerk. In totaal sloten zich ruim 40.000 hervormden bij haar aan. Er ging ruim veertig miljoen euro over, negen kerkgebouwen kwamen in eigendom van hersteld hervormde gemeenten en tien monumentale kerken werden in erfpacht gegeven. Er waren negentien rechtszaken. Eenenvijftig predikanten en 553 kerkenraadsleden werden ontheven van hun ambt in de Protestantse Kerk.

Over de naam werd ook geprocedeerd. Op 31 augustus 2004 spraken beide kerken af dat de bezwaarden zich Hersteld Hervormde Kerk zouden noemen. In 2006 bevestigde de rechter in Arnhem dat die afspraak bindend was.

De voorzitter van de commissie schreef in het eindverslag dat een kerkscheuring “een dramatisch gebeuren voor alle betrokkenen” is. Hij voegde eraan toe: “aan welke kant je ook staat.” De commissie legde meer dan negenhonderd bezoeken af. De emoties waren soms heftig, schreef ze. Ze hoopte bij te dragen aan het begin van heling.

Alles bij elkaar kozen bijna honderdduizend leden van de drie kerken niet voor de Protestantse Kerk. De grootste groep ging naar de

Hersteld Hervormde Kerk. Een groep op Urk sloot zich aan bij de Christelijke Gereformeerde Kerken. Anderen vonden een plek bij de Nederlands Gereformeerde Kerken.

De Hersteld Hervormde Kerk bouwde een eigen kerkverband op, met ds. Dirk Heemskerk als eerste preses en vanaf 1 september 2005 een eigen opleiding voor predikanten aan de Vrije Universiteit. Eind 2022 telde zij ongeveer zestigduizend leden in 117 gemeenten in Nederland. De Protestantse Kerk telde begin 2024 bijna 1,3 miljoen leden.

EEN TEKST AAN DE TOREN

Ga nog eens terug naar de Sint Jacobsstraat. Aan de zuidkant van de toren van de Jacobikerk staat een oude tekst. Hij herinnert aan de beschietingen van 1576, toen er een kanon in de toren stond dat gericht was op het kasteel Vredenburg, waar Spaanse soldaten zaten. De tekst luidt: "Godt versacht dat ik bleef staen."

Ik kan die zin niet lezen zonder aan 2003 te denken. Hij past bij de mensen die in de Jacobikerk hun kerk zagen opgaan in iets nieuws, en bij de mensen die met hun kerkenraad een sporthal in liepen omdat ze vonden dat ze moesten blijven staan waar hun vaders stonden. Allebei hoopten ze dat God hen zou dragen.

De toren staat er nog. Boven op de windwijzer zit de schelp van de pelgrims. Hier beginnen mensen aan hun tocht naar Santiago, een lange weg die ze niet in één keer overzien. Onder het orgel ligt de steen van Duyfhuys, en ergens in dit schip werden op een vrijdagmiddag in december eenenvijftig stemmen geteld.

GA ER ZELF HEEN

De Jacobikerk staat aan de Sint Jacobsstraat 171 in de binnenstad van Utrecht. De kerk wordt op zondag gebruikt door een wijkge-

meente van de Protestantse Kerk en is geregeld open voor concerten en andere activiteiten. Let binnen op het koorhek, de preekstoel en de grafsteen van Hubert Duyfhuys onder het orgel. Buiten zie je de schelpen en, aan de zuidkant van de toren, de tekst over 1576. Kijk voor diensten en openstelling op de website van de Jacobikerk.

Wandel daarna door de binnenstad naar de Domkerk aan het Domplein, waar op de avond van 12 december 2003 de Verklaring van Vereniging werd getekend. Volgens de eigen website van de Domkerk is de kerk dagelijks open voor bezoekers, met rondleidingen en een audiotour. Kijk voor openingstijden op de website van de Domkerk.

De Nicolaïkerk, waar de gereformeerde synode stemde, staat ook in Utrecht. De Jaarbeurs van het congres in 1962 bestaat nog, maar de hal van toen is niet meer met zekerheid aan te wijzen.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de oproep van De Achttien met Pinksteren 1961; het congres in de Utrechtse Jaarbeurs met ruim 4500 bezoekers in 1962; de eerste gezamenlijke synode in 1973; de verklaring “in staat van hereniging” in 1986; de lutherse deelname vanaf 1986 en 1990; de stemmingen van 12 december 2003 (hervormd 51 van 75 in de Jacobikerk, gereformeerd 67 van 73, luthers 30 van 36); de dienst in de Domkerk met koningin Beatrix en kardinaal Simonis; het ontstaan van de Protestantse Kerk op 1 mei 2004; de bezwaren van de Hersteld Hervormde Kerk tegen de grondslag; de cijfers van de Commissie van Bijzondere Zorg; de naamsovereenkomst van 31 augustus 2004.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de sfeer in de Jacobikerk op 12 december 2003 (herinnering van de beheerder, een jaar later); de preken en lege plaatsen op 2 mei 2004 (verteld door de

predikanten zelf); de bezwaren van de voortgezette Gereformeerde Kerken (eigen beschrijving van die kerken).

Onbevestigd: in welke hal van de Jaarbeurs het congres van 1962 werd gehouden; of er op 1 mei 2004 in de Jaarbeurs iets plaatsvond (geen bron gevonden); de tekst aan de toren heb ik in één bron gevonden. De datum van de rechterlijke uitspraak over de naam (15 mei 2006) staat in twee bronnen, die verschillen over welke rechter het was.

Duiding: of de fusie trouw was aan de eenheid van de kerk of een breuk met haar belijdenis, is een geloofsvraag waarover protestanten in Nederland tot vandaag verschillend denken.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Protestantse Kerk, "Geschiedenis ontstaan Protestantse Kerk in Nederland"
2. Reformatorisch Dagblad, 18 januari 1996, over De Achttien (via Digibron)
3. Wim Kalmijn, "Samen op weg", jaarboek Historische Vereniging Vlaardingen 1999
4. Tijdschrift Oud-Utrecht 2017, over het Vredenburg en de Jaarbeurs
5. Reformatorisch Dagblad, 8 december 2004, "Het greep me meer aan dan ik verwachtte" (via Digibron)
6. Reformatorisch Dagblad, 24 december 2004, "De pijn van de kerkscheuring" (via Digibron)
7. Commissie van Bijzondere Zorg, Eindverslag (2011)
8. Christian Post, 13 december 2003, "Three Dutch denominations merge"
9. Hersteld Hervormde Kerk, "Historie"
10. Gereformeerdekerken.info, "Het ontstaan van de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland"

11. Wikipedia, "Protestantse Kerk in Nederland"
12. Wikipedia, "Hersteld Hervormde Kerk"
13. Wikipedia, "Gereformeerde Kerken in Nederland"
14. Wikipedia (Engels), "Reformed Association in the Protestant Church in the Netherlands"
15. Cultuurschatten, "Utrecht (Jacobikerkerk)"
16. Discover Utrecht, "Jacobikerkerk"
17. Wikipedia (Engels), "Jacobikerkerk"
18. Domkerk Utrecht

Amsterdam-Zuidoost: vijf kerkzalen achter één voordeur

Aan de Bijlmerdreef in Amsterdam-Zuidoost, op nummer 1239, staat een gebouw van rode baksteen. Er is geen toren. Er hangt geen klok. Wie er langsloopt, ziet een woontoren van achtendertig meter hoog, een lang laag deel met een golvend dak en betonnen erkers met gekleurd glas. Dat glas is de enige verwijzing naar een kerk. De architecten bedoelden het als een knipoog naar de glas-in-loodramen van oude kerken.

Het gebouw heet De Kandelaar. Achter de voordeur liggen vijf kerkzalen, vier kleine en één grote, met samen plaats voor ongeveer negenhonderd mensen. Er is een kinderdagverblijf, een restaurant en een ontvangstzaal met een doopvont. Een Engelstalige stadsgids schrijft dat vijftien gemeenten het gebouw delen, elk op een eigen tijdstip. Het Reformatorisch Dagblad noemde in 2013 hetzelfde getal: vijftien kerkgenootschappen onder één dak.

Ik heb niet kunnen nagaan welke gemeenten er vandaag precies samenkomen. De website van het gebouw kon ik niet openen. Wel weet ik waarom dit gebouw er staat. Het is gebouwd voor kerken die jarenlang geen gebouw hadden. Ze kwamen samen in parkeer-

garages, in bedrijfspanden en in lokalen van scholen. Hun leden kwamen uit Suriname, de Antillen, Ghana en tientallen andere landen.

Dit is het laatste hoofdstuk van een reeks over plekken waar de kerk in Nederland een bocht maakte. De meeste plekken in deze boeken zijn oud. Deze is van 2007.

DE STAD VAN DE TOEKOMST

De Bijlmermeer was bedoeld als iets nieuws. In 1968 verrezen de eerste honingraatflats, zoals Gliphoeve, onder de leus "De Stad van de Toekomst". Ze waren gedacht voor gezinnen uit de middenklasse, in een groene en moderne wijk.

Het liep anders. De eerste bewoners vonden een wijk die nog niet af was, met weinig winkels, slechte verbindingen en hoge huren. Veel van hen vertrokken snel. In de eerste tien jaar stonden er veel woningen leeg. Ook in de parkeergarages bleef ruimte over, zo zou later blijken.

Een kerk was er in die stad van de toekomst nauwelijks bij gedacht. Dat zou later een probleem worden, en ook een kans.

ZONDAGSDIENST IN EEN LAGERE SCHOOL

In 1971 kwam een jonge Surinaamse predikant naar Amsterdam-Zuidoost. Hij heette Rudy Frank Polanen. Hij was in 1943 in Paramaribo geboren, had in Zeist zijn middelbare school afgemaakt en in het Duitse Stuttgart theologie gestudeerd. Nu ging hij aan het werk voor de Evangelische Broedergemeente.

Polanen begon de diensten in een lagere school in de Bijlmer. Volgens de levensschets die zijn gemeente na zijn dood verspreidde, groeide de gemeente daar. Hij gaf ook voorlichting over Suriname en Surinaamse gewoonten, aan agenten en aan leraren. In de zomer

van 1973 ging hij terug naar Suriname, waar hij predikant werd in Nieuw-Nickerie.

Die gegevens komen uit één bron: een levensbeschrijving uit januari 2008 die zijn eigen kerk als herkomst noemt. Ik heb ze niet uit een tweede bron kunnen bevestigen. Het beeld past wel bij alles wat er over die jaren bekend is. De eerste Surinaamse christenen in de Bijlmer kwamen samen waar plaats was.

EEN KERK UIT HERNHUT

Wie de eerdere delen van deze reeks heeft gelezen, kent de Hernhutters. Het waren protestantse christenen met wortels in Tsjechië, die in de achttiende eeuw een thuis vonden in Hernhut in Duitsland. Ze stuurden zendelingen over de hele wereld. In Nederland kregen ze een plek in Zeist.

In 1735 deden de Hernhutters hun eerste poging om in Suriname te werken. Ongeveer honderdveertig jaar lang trokken hun zendelingen langs de plantages, naar mensen die als slaaf waren gehaald en daar moesten werken. Uit dat werk groeide de Evangelische Broedergemeente in Suriname, kortweg EBG.

Zo kwam een kerk die in Midden-Europa was ontstaan via Suriname terug naar Nederland. In Amsterdam kreeg de EBG in 1956 een eerste gebouw aan de Sarphatikade. In 1967 volgde de Immanuelkerk aan de Kerkstraat, in 1994 de Koningskerk in de Watergraafsmeer. De gemeente in de Bijlmer was een van de takken van die boom.

Je kunt dit lezen als een omweg. Je kunt het ook lezen als een cirkel. Het evangelie dat ooit vanuit Europa naar de plantages ging, werd twee eeuwen later door de nakomelingen van die mensen meegenomen naar Amsterdam.

DUIZENDEN KAMERS VOL LEEGTE

Op 25 november 1975 werd Suriname onafhankelijk. In de jaren daarna verhuisden zeer veel Surinamers naar Nederland. AT5 spreekt van ongeveer driehonderdduizend binnen vijf jaar. Veel van hen kwamen in Amsterdam terecht.

In een deel van de stad waren ze niet welkom. Er was beleid dat hen weg hield uit sommige wijken. In de Bijlmer stonden ondertussen flats leeg. Toen Surinaamse krakers de flat Gliphoeve I binnengingen, was zestig procent van de woningen onbewoond. Ze kraakten meer dan negen op de tien lege woningen. Midden jaren zeventig woonden er ongeveer 2.100 mensen in Gliphoeve I. Bijna negen op de tien was Surinaams.

Ook Antillianen vonden er een woning. In de jaren tachtig volgden Ghanezen. Hun land zat in een economische crisis, en na 1980 moesten ongeveer een miljoen Ghanezen Nigeria verlaten. Een deel van hen reisde door naar Europa. Een van de eersten was zeeman Samuel Asante, die in 1974 in Amsterdam aankwam. Aan het blad *Ons Amsterdam* vertelde hij later over de dertig Ghanezen die in die eerste tijd in de flat Koningshoef woonden.

Wie in Ghana naar de kerk ging, wilde dat in Amsterdam ook. Wie in Paramaribo bij de EBG hoorde, zocht hier een gemeente. Alleen: waar?

“VAN BUITEN WAS ER AAN NIETS TE ZIEN”

Het antwoord lag in de parkeergarages. In 1996 schreef Harry Hamersma in het tijdschrift *Streven* een artikel over de kerken van Amsterdam. Hij begon met een eerste indruk van de Bijlmermeer: voor honderdduizend inwoners twee kerkjes en een moskee.

Die eerste indruk, schreef hij, was totaal verkeerd. Onder de parkeergarages zaten veel kerken. Ze huurden de ruimte van de stedelijke Dienst Parkeerbeheer. Een Ghanese Assembly of God kwam samen onder een parkeergarage, in een ruimte die ooit een gezondheidscentrum was geweest. Zo kwam hij tot de slotsom dat Amsterdam tegelijk te veel en te weinig kerken had. Hamersma noemde ook een Pinkstergemeente, Iglesia Filadelfia, Victory Outreach, Resurrection Power en Damascus Christian Church. Alleen in Amsterdam telde hij al meer dan tien Ghanese kerken.

Over een van die plekken schreef hij een zin die het hele verschijnsel vangt: "Van buiten was er aan niets te zien dat het om een kerk ging."

Je kon er op zondag langs lopen zonder te weten dat er achter de betonnen wand werd gezongen en gebeden.

Ook het kerkcentrum De Nieuwe Stad was zo begonnen. Volgens Hamersma zat het eerst onder een parkeergarage en verhuisde het later naar een echt kerkgebouw. Op de dag na de herdenking van 2017 werd daar een dienst gehouden voor de slachtoffers van de ramp die nu volgt.

ZONDAG 4 OKTOBER, EVEN NA HALF ZEVEN

Op zondag 4 oktober 1992, even na half zeven in de avond, stortte een vrachtvliegtuig van El Al neer in de Bijlmer. De Boeing 747 was op weg van New York naar Tel Aviv, met een tussenstop op Schiphol. Boven het Gooimeer vielen twee motoren uit. De bemanning probeerde terug te keren naar Schiphol. Het toestel boorde zich in de flats, precies op de hoek waar Groeneveen overging in Kruitberg.

In de eerste uren werd gevreesd voor honderden doden. Burgemeester Ed van Thijn sprak van tweehonderdvijftig. Vijf dagen na de ramp stonden nog 111 mensen als vermist op de lijst. Het

officiële dodental werd uiteindelijk 43: de drie bemanningsleden, een passagier, en mensen die in de flats woonden.

Dat getal is nooit onomstreden geweest. In de getroffen flats woonden veel mensen zonder verblijfsvergunning, vooral Ghanezen. Van Thijn riep hen op zich te melden en beloofde dat hun gegevens niet tegen hen gebruikt zouden worden. De ministerraad stelde vijf dagen na de ramp al vast dat er altijd onzekerheid over het totaal zou blijven. Bij een bijeenkomst rond de herdenking van 2017 zei een vrouw hardop dat ze niet kon geloven dat het er zo weinig waren.

Ik ga daar geen ander getal tegenover zetten. Ik heb het niet. Wel weet ik wat er daarna gebeurde. Volgens het actualiteitenprogramma NOVA meldden zich meer dan tweeduizend mensen zonder papieren. Uiteindelijk kwamen er 52 op de definitieve lijst van gedupeerden. Minister Kosto stemde ermee in dat zij een verblijfsvergunning kregen.

ACHT LEGE STOELN

Een archiefoverzicht van Beeld en Geluid noemt een reportage van het EO-programma Het Elfde Uur. Daarin ging het over de Pinkstergemeente Bijlmermeer. Acht leden van die gemeente kwamen bij de ramp om het leven. Ik heb die reportage niet zelf kunnen zien. Het getal staat in de beschrijving van het archief.

Acht mensen uit één gemeente. Op de volgende zondag waren hun plaatsen leeg.

Het archief laat ook zien hoe breed de rouw was. Er was een rouwdienst in de synagoge van de liberaal-joodse gemeente. Katholieke voorgangers spraken over herdenkingen. Op 11 oktober zond de IKON een kerkdienst uit. Diezelfde dag liep een stille tocht door de Bijlmermeer, en was er een rouwplechtigheid in de RAI. In Parama-

ribo werd een rouwdienst gehouden. Ghanezen hielden hun eigen dagen van rouw, met hun eigen rituelen.

Een week na de officiële herdenking volgde nog een rouwdienst in het Bijlmersportcentrum. Volgens CDA-fractievoorzitter De Jonge was dat nodig omdat er tijdens de officiële herdenking geen ruimte was geweest voor een kerkdienst.

Er klonk ook een bekende stem. Ds. Rudi Polanen, die als jonge predikant in een Bijlmer schoollokaal was begonnen, sprak in een dag-sluiting over de ramp. Hij was sinds 1990 weer in Amsterdam, als predikant van de EBG. In de jaren daarvoor had hij in Paramaribo het Diakonessenhuis geleid en het kerkbestuur van de EBG voorgezeten. Vanaf 1986 was hij ook voorzitter van een Surinaamse mensenrechtenorganisatie, de Organisatie voor Gerechtigheid en Vrede. Toen zijn gezin in 1989 naar Nederland wilde vertrekken, werd hij eerst door militairen meegenomen voor verhoor. Het vertrek liep een week vertraging op. Zo staat het in de levensschets van zijn gemeente.

Na de ramp richtten Ghanezen een koepelorganisatie op, Recogin. Een van de redenen was dat de media negatief over hun gemeenschap schreven. Volgens het blad *Ons Amsterdam* komen de meeste Ghanezen in Amsterdam samen in een van de Afrikaanse kerken in de Bijlmer. In de jaren na de ramp werden ze zichtbaar als groep.

ALS DE GARAGES VERDWIJNEN

Ook in 1992 begon de grote vernieuwing van de Bijlmermeer. In de jaren daarna werd bijna de helft van de hoogbouw gesloopt. Gliphoeve kreeg een nieuwe naam. Er kwamen laagbouw en koopwoningen.

Met de flats gingen ook veel parkeergarages tegen de vlakte. Voor de kerken die erin of eronder zaten, was dat een harde klap. Ze moesten weg, en er was weinig om naartoe te gaan.

In 1996 werd op de plek van de ramp Het Groeiend Monument onthuld, rond een boom die de ramp had overleefd. Bewoners noemen hem de boom die alles zag. Rond de boom legden betrokkenen ongeveer tweeduizend tegels met een eigen mozaïek. Op 4 oktober wordt daar elk jaar herdacht.

Rond dezelfde tijd ontmoette Rudi Polanen een Molukse collega. Uit die ontmoeting groeide SKIN, Samen Kerk in Nederland, een samenwerkingsverband van migrantenkerken. Polanen bleef voorzitter tot zijn dood, zo staat in zijn levensschets. Zijn levensverhaal raakt hier aan dat van tientallen andere voorgangers. Zij hadden gemeenten vol mensen, en geen dak.

VIJF ZALEN, ÉÉN VOORDEUR

De woningcorporatie Rochdale bezat veel woningen in de Bijlmer. Volgens het architectenbureau dat De Kandelaar ontwierp, bleek in de loop van de vernieuwing dat de kerken een belangrijke rol speelden in de samenhang van de wijk. Rochdale wilde dat steunen.

Het ontwerp begon in 2001. Het plan werd ontwikkeld samen met pastors van Ghanese kerkgemeenschappen. Architecten Ria Smit en Martin Kuitert tekenden een gebouw waarin vijf gemeenten tegelijk konden samenkomen zonder elkaar te storen. Er kwam extra geluidsisolatie, en een eigen ventilatie, zodat de zalen tegelijk gebruikt konden worden zonder de bewoners van de woontoren te storen.

Op 29 november 2007 werd De Kandelaar officieel geopend door minister André Rouvoet.

De naam verwijst naar de lampenstandaard uit de Bijbel, het licht in het heiligdom. Dat staat niet in de stukken van de architect. Het is mijn eigen lezing van de naam, en je mag hem ook anders lezen.

Zes jaar later bezocht een verslaggever van het Reformatorisch Dagblad de wijk. Hij schreef dat de pastors van ongeveer vijftig kerken elke maand in De Kandelaar bijeenkwamen. Pastor Emmanuel Koney, die de Pentecostal Council of Churches leidde, sprak de wens uit voor een tweede Kandelaar. Hij zei ook: “God kan heel Nederland bekeren.”

MEER KERKEN DAN CAFÉS

In datzelfde artikel uit 2013 staan de getallen. Er waren ongeveer 150 kerken in de Bijlmer, van wie meer dan vijftig Afrikaanse pinkstergemeenten. Samen trokken ze meer dan tienduizend kerkgangers. Er werd nog steeds samengekomen in oude bedrijfspanden, in ruimtes onder flats en langs drukke wegen. Het Maranatha Community Transformation Centre werd in het artikel een parkeergaragekerk genoemd.

Voorganger Samuel Lee, die zelf in 1994 een gemeente begon in een vervallen houten gebouw onder een garage, kwam in zijn boek uit 2020 op een vergelijkbaar getal. Hij telde ongeveer 150 geregistreerde kerken in Zuidoost, waar dat er midden jaren negentig rond de honderd waren. Hij haalde een zin aan van Parool-journalist Patrick Meershoek: er zijn in Zuidoost meer kerken dan cafés.

In 2023 rekende NH Nieuws het na. Volgens de Kamer van Koophandel had Zuidoost ongeveer 26 cafés. Gaetan Mbwete, die namens SKIN kerken helpt met huisvesting, schatte het aantal migrantenkerken op 100 tot 150. Volgens hem hadden er 30 tot 50 geen ei-

gen ruimte. Sommige gemeenten weken uit naar gymzalen, buurthuizen of het huis van de voorganger.

De nood is niet weg. In het voorjaar van 2025 stuurden tientallen kerkleiders een brandbrief aan de burgemeester van Amsterdam. De gemeente erkende het probleem en zei dat er geen pasklare oplossing was.

EEN MILJOEN

Wat in de Bijlmer gebeurde, speelt ook in Rotterdam en andere steden. Het Sociaal en Cultureel Planbureau schatte in 2018 dat er ongeveer een miljoen christenen met een migratieachtergrond in Nederland wonen. SKIN noemde begin 2026 tegenover de NOS hetzelfde getal, met daarbij een schatting van ongeveer 1.200 migrantenkerken.

Ook binnen de oude kerken verandert het beeld. Volgens het onderzoek God in Nederland uit 2025 heeft zestien procent van de leden van de Rooms-Katholieke Kerk een migratieachtergrond. Bij de Protestantse Kerk in Nederland is dat acht procent. Bij de kleine orthodox-protestantse kerken is het drieëntwintig procent.

Je hoort vaak dat de kerken in Nederland leeglopen. In Zuidoost hebben veel kerken het omgekeerde probleem: ze hebben mensen en zoeken een zaal.

Rudi Polanen overleed op 21 januari 2008, nog geen twee maanden na de opening van De Kandelaar. Hij was vierenzestig.

WAT BETEKENEN DEZE STENEN?

Deze reeks heeft haar titel uit het boek Jozua. Toen het volk Israël de Jordaan was overgestoken, moesten ze twaalf stenen uit de rivier meenemen en opstapelen. Dan zouden de kinderen later vragen wat

die stenen betekenden. *Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat betekenen deze stenen voor u?* (Jozua 4:6).

In de eerdere delen van deze reeks waren de stenen vaak eeuwen oud. Hier zijn ze rood en nieuw, en het gebouw is jonger dan veel van de mensen die erin zingen.

Misschien ken je De Kandelaar alleen als een gebouw waar je langs rijdt. Wat zou je antwoorden, als een kind je vroeg wat deze stenen betekenen?

Aan de Bijlmerdreef staat de woontoren boven het golvende dak. Achter de gekleurde erkers liggen vijf zalen, zo gebouwd dat vijf gemeenten er tegelijk kunnen zingen.

GA ER ZELF HEEN

De Kandelaar staat aan de Bijlmerdreef 1239 in Amsterdam-Zuidoost. Je herkent het gebouw aan de rode baksteen, de woontoren en de betonnen erkers met gekleurd glas. Het is geen museum en niet vrij toegankelijk. Wie binnen wil kijken, kan een kerkdienst bijwonen bij een van de gemeenten die er samenkomen. In 2017 kocht de stichting Pentecost Revival Church het gebouw. Die gemeente huurde er al en was de grootste huurder. Of er nu nog evenveel gemeenten samenkomen als vroeger, heb ik niet kunnen nagaan. Kijk voor diensten en tijden op de websites van de gemeenten zelf.

Op de plek waar het vliegtuig in 1992 neerstortte, bij de flats Groeneveen en Kruitberg, ligt Het Groeiend Monument. Je ziet er de boom die alles zag, met daaromheen de mozaïektegels van bewoners en nabestaanden. Elk jaar op 4 oktober is er een herdenking.

Wie de Surinaamse tak van de Hernhutters wil zien, kan naar de Koningskerk van de Evangelische Broedergemeente in de Watergraafsmeer. Kijk voor diensten op de website van de EBG Amsterdam.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de bouw van de Bijlmermeer vanaf 1968 en de leegstand in de eerste jaren; de komst van veel Surinamers na 1975 en de krakers in Gliphoeve; de kerken onder parkeergarages in de jaren negentig; de Bijlmerramp op 4 oktober 1992 met een officieel dodental van 43; de sloop van garages en flats bij de vernieuwing; de bouw van De Kandelaar voor Rochdale, met vijf kerkzalen, en de opening op 29 november 2007; de Hernhut-terzending in Suriname vanaf 1735; de schatting van ongeveer een miljoen migrantenchristenen in Nederland (SCP 2018, SKIN 2026).

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: het werk van Rudi Polanen in een Bijlmer school (1971-1973) en zijn rol bij het ontstaan van SKIN, beide uit een levensschets met zijn eigen gemeente als bron; het verhaal van Samuel Asante over de eerste Ghanezen in Koningshoef.

Onbevestigd: het werkelijke aantal doden bij de Bijlmerramp, dat volgens velen hoger ligt dan 43; het verlies van acht leden van de Pinkstergemeente Bijlmermeer (één archiefbeschrijving); welke en hoeveel gemeenten vandaag in De Kandelaar samenkomen; de aantallen kerken in Zuidoost (100 tot 150), die schattingen zijn.

Duiding: de uitleg van de naam De Kandelaar als verwijzing naar het licht in het heiligdom is van mij, niet van de bouwers.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Arcam Architectuurgids, “De Kandelaar”
2. Ria Smit Architecten, project De Kandelaar

3. In Your Pocket Amsterdam, "The Candlestick"
4. Reformatorisch Dagblad, 19 juni 2013, "Parels in de Bijlmer" (via Digibron)
5. Harry Hamersma, kerken in Amsterdam, Streven 63 (1996), via DBNL
6. De Vensterbank, "Biografie ds. Rudy Frank Polanen", 25 januari 2008
7. Vrienden van Watergraafsmeer, "Welkom in de Koningskerk van de Evangelische Broedergemeente Amsterdam"
8. AT5, "Na 1975 werd de Bijlmer het nieuwe thuis voor Surinamers"
9. VPRO, "Hoe komt de Bijlmer eigenlijk aan die smet op z'n naam?" (2021)
10. Ons Amsterdam, "Trotse Ghanezen"
11. Beeld en Geluid Wiki, "Bijlmerramp"
12. De Groene Amsterdammer, "Relieken van een ramp"
13. Bijlmermuseum, "De Bijlmerramp van 1992"
14. Samuel Lee, De Bijbel in de Bijlmer (Nederlands Bijbelgenootschap, 2020), inblikexemplaar
15. NH Nieuws, 3 maart 2023, "In Amsterdam-Zuidoost zitten meer kerken dan cafés"
16. NOS, 8 februari 2026, "Migrantenkerken groeien, maar vinden steeds moeilijker onderdak"
17. Madelon Grant, "Nederlandse christenen met een niet-westerse migratieachtergrond", Religie & Samenleving 20 (2025)
18. PropertyNL, 14 november 2017, "Kerkgenootschap koopt De Kandelaar in Amsterdam-Zuidoost"

Nawoord

Acht plekken, van Utrecht in 1853 tot Amsterdam-Zuidoost vandaag. Een kathedraal die een kabinet kostte. De deur van een consistoriekamer. Een kerk in Assen waar een synode over een sprekende slang besliste. Vijf uur 's middags in een straat in Echt. Een zaal in Noordwijkerhout waar over het celibaat werd gestemd. Vijfhonderd kampeerders en een veld in de polder. Eenenvijftig stemmen in een kerk in Utrecht. En vijf kerkzalen achter één voordeur in de Bijlmer.

Daarmee is deze reeks rond. Vierentwintig plekken, van een monnik die rond 690 de zee overstak tot de kerken van mensen die in onze eigen tijd uit alle windstreken hierheen kwamen. Wie ze allemaal bezoekt, reist door het hele land: van Dokkum tot 's-Hertogenbosch en van Brielle tot Ulrum.

Wat mij het meest is bijgebleven, is hoe vaak het geloof in Nederland klein begon en onder druk stond. Een kerk in een oud fort. Een huis dat iemand weggaf. Een zolder boven een woonkamer. Een herberg in een Gronings dorp. Een school in de Bijlmer. En hoe vaak mensen die hetzelfde wilden, God dienen, elkaar toch niet konden verdragen. Ook dat hoort bij deze stenen.

In dit laatste deel lagen de bronnen soms dichterbij dan ooit, en toch bleef er van alles onzeker. Wie precies wat zei. Hoeveel mensen er waren. Wat er gebeurd zou zijn als iemand anders had gekozen. Ik heb die vragen laten staan. Wat vaststaat, is genoeg.

Misschien staat een van deze plekken bij jou om de hoek. Ga erheen. Neem je kinderen of kleinkinderen mee. En als ze vragen wat die stenen betekenen, vertel het dan.

Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat betekenen deze stenen voor u? (Jozua 4:6)